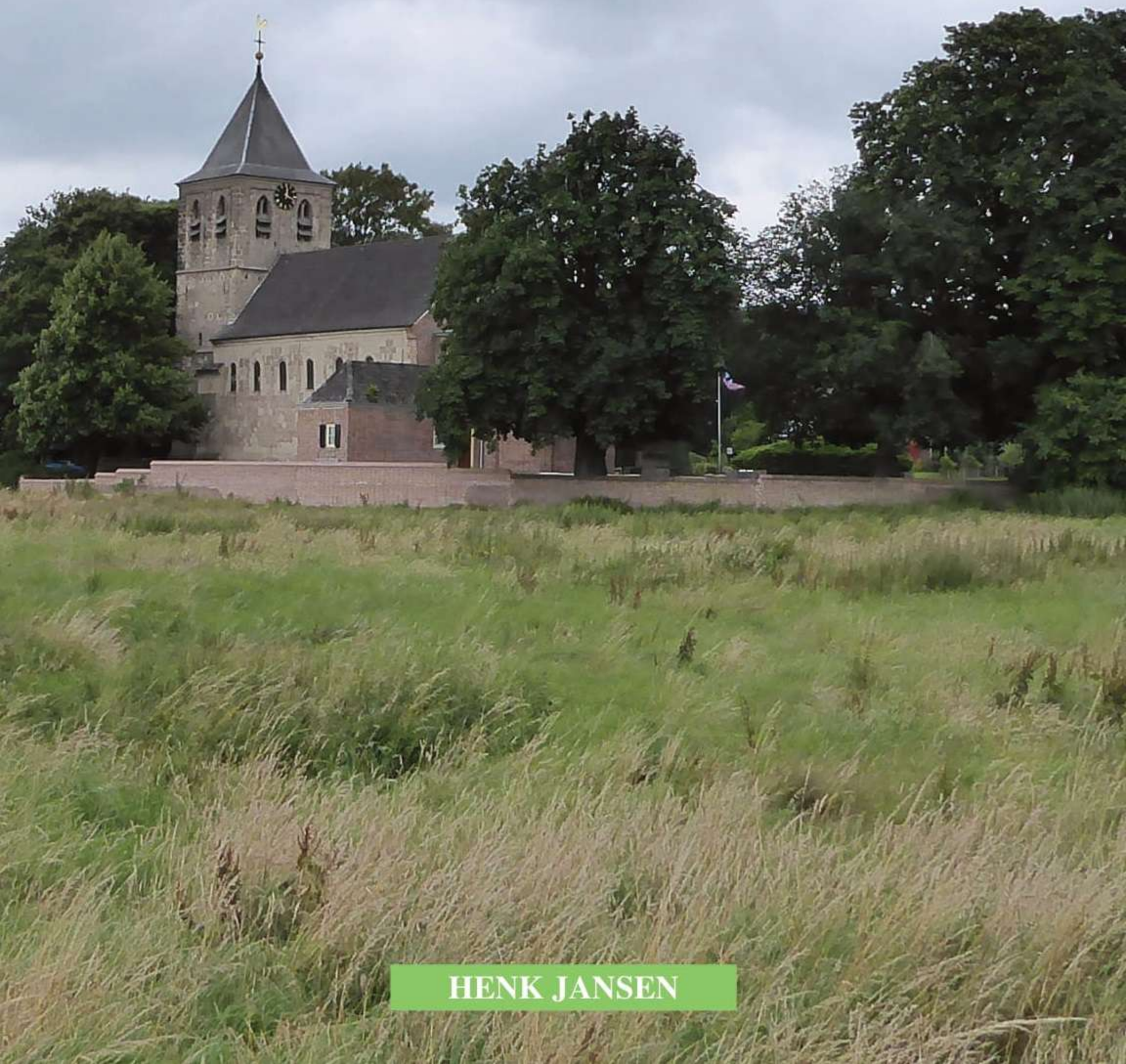

DE ZUIDZOOM IN DE MIDDELEEUWEN III

RENKUM - HARTEN - HEELSUM - DOORWERTH - WOLFHEZE - OOSTERBEEK

HENK JANSEN

DE ZUIDZOOM IN DE MIDDELEEUWEN III

RENKUM - HARTEN - HEELSUM - DOORWERTH - WOLFHEZE - OOSTERBEEK

KERSTENING EN KERKBOW

ENKELE FACETTEN

en

VERBINDING VAN AFZONDERLIJKE ELEMENTEN (I)

HENK JANSEN

Uit dit werk mag – met bronvermelding – vrijelijk worden geciteerd

Omslag: De Oude Kerk aan de Benedendorpseweg in Oosterbeek

(Foto door de auteur)

Grafische vormgeving en drukwerk: Drukkerij Wihabo, Geffen.

VOORAF

De eerste aanwijzing voor de aanwezigheid van het christendom op de Veluwezoom in dit onderzoek komt uit Arnhem en dateert van omstreeks het midden van de 8^e eeuw; voor de Zuidzoom komt die aanwijzing iets later in de tijd en wel in de 830-er jaren. Toch zijn er geen met name genoemde missionarissen bekend die in deze streek hebben gewerkt. In deze bijdrage een zoektocht naar het waarom daarvan, waarin ook aan de orde komt een drietal giften aan de Utrechtse Sint Maartenkerk en het klooster van Lorsch van “Zuidzoomse” gronden, goederen en horigen in die 830 jaren.

Op de Zuidzoom worden de eerste stenen godshuizen gebouwd omstreeks het jaar 1000. Het is de bouw daarvan die in deze bijdrage wordt beschouwd als een afronding van de kersteningsperiode, alhoewel het paganisme daarna nog lange tijd allesbehalve onbeduidend is geweest.

Tot nu toe is er geen samenhangend onderzoek gepubliceerd naar missie en kerstening op en van de Veluwe- en de Zuidzoom. Ik pretendeer niet dat in deze bijdrage wel te doen, het onderwerp is even complex en veelomvattend als het gebied dunbevolkt en klein is. Om deze redenen is als uitgangspunt genomen dat wat (mij) daarover op dit moment bekend is en is getracht die kennis te duiden en/of te situeren. Kort en goed, in deze bijdrage komen facetten van kerstening en kerkbouw op de Zuidzoom aan de orde.

Een resultaat van het onderzoek is ook dat duidelijk is geworden dat Hintingo en Herodna inderdaad in het zuidwesten van de Veluwe liggen, zoals Heidinga al in 1987 als eerste aangaf; ook is inzichtelijk geworden hoe dit gebied - dat later bekend zal worden als Harten - ooit bij Renkum is gekomen en prompt ook weer uit de archieven is verdwenen. Dan is daar de bekende “kerk-kapel-kwestie” van Renkum. In deze bijdrage wordt nagegaan hoe — naar alle waarschijnlijkheid — deze kwestie zich “op de grond” in Wolfheze, Bennekom en Renkum heeft voorgedaan vanaf de eerste helft van de 11^e eeuw.

Tijdens het schrijven van deze bijdrage — die het tijdvak behandelt vanaf ca. 750 tot ca. 1050 — realiseerde ik me dat sommige onopgeloste kwesties uit de late middeleeuwen beter kunnen worden geduïd nu er meer bekend is over de voorafgaande kersteningsperiode. Die kwesties zijn samengevat in een afzonderlijk hoofdstuk “Verbinding van afzonderlijke elementen”, een aanzet tot een synthese; mogelijk krijgt dit hoofdstuk een vervolg in latere publicaties.

Tenslotte de opmerking dat ik enige zelfcitatie niet heb kunnen vermijden; het is vooral een gevolg van de keuze om mijn onderzoeken in deelpublicaties naar buiten te brengen en de wens om elk daarvan een afgeronde — zelfstandige — status te geven.

Oss, april 2016

Henk Jansen

h.jansen-rbe@kpnplanet.nl

ENKELE BEGRIPPEN

Bisdomkerk (ecclesia, ecclesia incorporata)

Een in het bisdom geïncorporeerde en door het bisdom aangestuurde kerk.

Eigenkerk, eigenkapel

Eigenkerken worden vaak door leken – vooral landheren – gebouwd, maar ook door kloosters en bisschoppen. Zij staan op grond die eigendom is van de bouwheer, kunnen worden vervreemd (gekocht, verkocht, verdeeld) en kunnen ook vererven. De eigenaar betaalt de stichting en het onderhoud van het gebouw, alsook de kosten van de eredienst en van het levensonderhoud van de pastoor. Daar staat tegenover dat hij de tienden – de verplichte bijdrage van de bewoners en de horigen aan de eigenkerk – in eigen zak mag steken. De eigenkerken treden onafhankelijk van het bisdom op en komen vooral tot stand op het platteland, op enige afstand van de steden; de eigenkerken kunnen priesters aanstellen voor de bediening van woord en sacrament zonder tussenkomst van de bisschop. Het systeem is in het bisdom Utrecht tot in de 12^e eeuw overheersend. Een eigenkerk kan, met goedkeuring van het bisdom, ook optreden als parochiekerk.

Kerk (ecclesia)

Een volwaardige (parochie)kerk, een gewijd gebouw waarin de sacramenten mogen worden bediend.

Kapel (capella)

Een plaats om te bidden, maar zonder de bevoegdheden van een parochiekerk.

Collatie- of kerkgiftrecht

Het oorspronkelijke recht van de eigenkerkheer om zijn eigen pastoor te benoemen. Vanaf 887 hebben synodes van Keulen getracht dit recht aan zich te trekken; in de 11^e eeuw vergroot de Utrechtse bisschop zijn greep op de eigenkerken en is zijn toestemming vereist voor de bouw van een eigenkerk. Het oorspronkelijke recht van de eigenkerkheer om zijn eigen pastoor te benoemen wordt in de 12^e en 13^e eeuw op papier ingeperkt en vervangen door het collatie- of kerkgiftrecht dat de kerkeigenaars o.a. het recht geeft kandidaat-geestelijken bij de bisschop ter benoeming voor te dragen, welke voordracht meestal wordt overgenomen. Het recht is overdraagbaar en vererfbaar. Eigenkerken en -kapellen kunnen zich tot parochiekerk ontwikkelen, een algemeen geldende kerkrechtelijke definitie van het begrip “parochie” is er echter niet.

Heerlijkheid

Het samenstel van rechten dat binnen een zeker gebied wordt uitgeoefend door de “heer”. In de rechtspraak is sprake van “hoge” (het recht om een doodvonnis te vellen en te laten uitvoeren) en “lage” (eenvoudige zaken, uitdelen van boeten) rechtspraak. Later is de term “heerlijkheid” ook van toepassing op het gebied zelf.

Veluwezoom

Het gebied vanaf en inclusief Arnhem tot en met Wageningen. Soms ook aangegeven als “de Zoom”.

Zuidzoom

Het gebied van de huidige gemeente Renkum. De buitengrenzen van de kerspels van Oosterbeek, Wolfheze en Renkum in de 16^e eeuw vormen anno 2016 grotendeels de grenzen van deze gemeente.

Wolfheze

Het oorspronkelijke dorp wordt door sommige historici wel Hof Wolfheze genoemd. De Hof omvat het gebied vanaf de woning van Stratius (westzijde Wolfhezerweg, tegenover hotel Wolfheze) tot aan de landweren en het Stratius Rondeel. Vermoedelijk doorkruist de beek de Hof, maar het beloop van de zuidgrens — en ook van de noordgrens — is onbekend. Hierbij moet worden opgemerkt dat deze historici voor ogen hadden het Wolfheze van de late middeleeuwen (1250-1500). Wolfheze was deel van het Hamalandse goederencomplex op de Veluwezoom, Hof Wolfheze is in feite niet meer dan een “hap” uit dit complex.

Heerwech

Deze weg tussen Arnhem en Utrecht dateert vrij zeker uit de vroege middeleeuwen en mogelijk zelfs uit prehistorische tijden. Het beloop is ongeveer als volgt: Vanaf Arnhem (St. Jan's Poort) langs de noordzijde van de gronden van het klooster Mariëndaal (1). Vanaf Mariëndaal richting Airborne begraafplaats te Oosterbeek en vandaar via de noordkant van Dreyen en de zuidzijde van Papendal, langs de noordzijde van het wildforstergoed te Wolfheze, de zuidkant van de Wolfhezer kerk en, iets verder zuidwestwaarts, langs de noordzijde van het Stratius Rondeel en door de twee landweren. Vandaar loopt de weg via de noordzijde van de Heelsumse kapel, de zuidzijde van het klooster en de kerk in Renkum naar Wageningen. Huisman veronderstelt dat het beloop van de weg tussen Heelsum en Wageningen ongeveer als volgt is geweest: Vanaf Heelsum de Utrechtseweg volgend tot aan de Groeneweg en dan via de Molenweg, Keijenbergseweg en Hartenseweg naar de Geertjesweg bij Wageningen. Hij vermoedt dat laatstgenoemde weg zeer oud is. Wageningen wordt aan de noordzijde gepasseerd, richting Utrecht, via Rhenen, Doorn en Zeist.

Noordzuidweg

De route dateert uit de vroege middeleeuwen of eerder. Vanaf de Rijnovergang Driel/Oosterbeek via de Seelbeekweg in noordwestelijke richting naar Wolfheze (Stratius Rondeel) en Harten (Hirten, Herten, Hyrten, Hijrten, Heerten) en vandaar naar Bennekom. Ter hoogte van Wolfheze zijn vermoedelijk meerdere beekovergangen geweest.

Wichman van Hamaland en zijn gezin

In deze bijdrage speelt Wichman een belangrijke rol, die hierna wordt geduid. Op deze plaats enige achtergrondinformatie over de man en zijn gezin.

Wichman is graaf van Hamaland. Dit graafschap strekt zich uit op beide oevers van de IJssel van iets benoorden Deventer naar het zuiden, met twee uitstulpingen naar het oosten, de ene tot voorbij Lochem en de andere tot en met Doetinchem. De grens ervan kruist de Rijn ongeveer bij Velp, pakt het uiterste oosten van de Betuwe mee om daarna de Rijn te volgen tot iets bezuiden Emmerik. Deventer en Elten zijn zwaartepunten (2). Ook Zutphen, gelegen in het graafschap Hamaland, met een grafelijk-koninklijk hof en bijbehorende kerk kan als een zwaartepunt worden beschouwd (Groothedde in Opgegraven Verleden, p. 152).

Wichman heeft gronden en leengoederen in o.a. Nardincklant (Naarden en omgeving) en Hunsingo, Fivelgo en Midage (huidige provincie Groningen). De kern van zijn goederencomplex ligt op de Veluwe, op de Zoom en langs de IJssel. Door zijn huwelijk met Liutgard van Vlaanderen is hij ook burggraaf van Gent (B.). Zeer waarschijnlijk is Wichman in de Lage Landen boven de Rijn de grootste grootgrond eigenaar.

Hij is een telg uit het aanzienlijke geslacht der Meginhardi, dat behoort tot de rijksaristocratie. Zijn levensdata zijn ≈ 920 en ≈ 973 . Het echtpaar Wichman/Liutgard heeft twee dochters en een zoon: Adela (\dagger na 1021), Liutgardis ($\dagger \approx 996$), en Wichman die op jeugdige leeftijd ≈ 966 overlijdt.

- Adela

Zij trouwt (≈ 970) met Immed van Immedingen ($\dagger \approx 983$). Diens voorvaders Wibrecht en Waltbert schenken in 834 goederen, gronden en horigen aan de Utrechtse St. Maartenkerk. Er zijn vijf kinderen, Diederik, Meinwerk, Emma, Azela en Glismod (3). Immed overlijdt omstreeks het jaar 983. Haar tweede huwelijk, met graaf Balderik, gesloten omstreeks 995, blijft kinderloos. Balderik is prefect in het gebied van Rijn en IJssel en heeft grafelijk gezag in Salland, Drenthe en de Liemers (Noordzij, 2009). De Liemers beslaat het gebied tussen Rijn, IJssel en Oude IJssel.

- Liutgardis

De jongere van Wichman's twee dochters. Zij is de eerste abdis van het door haar vader Wichman gestichte stift Elten en overlijdt aldaar in 990.

Omstreeks 965 laat Wichman zijn imposante burcht te Elten ombouwen tot een stift. Om dat stift een goede financiële basis te verschaffen begiftigt hij het met gronden, voor het eerst in 968 met leengronden, daarna in 970 met grote delen van zijn eigen gronden. Met deze schenkingen begint in feite de onttakeling van het omvangrijke areaal van Hamalandse goederen zoals dat anno 965 bestond.

Wanneer in het vervolg van deze bijdrage wordt verwezen naar het goederenbestand van Wichman, wordt steeds bedoeld het gehele eigendom/bezitscomplex van Wichman zoals dat in het jaar 965 bestond.

In of kort na 970 stelt Wichman zijn dochter Liutgardis aan tot abdis van het stift. Na de dood van Wichman (≈ 973) schenkt Liutgardis haar gehele erfdeel aan het stift. Adela heeft de overbedeling van haar zuster niet geaccepteerd. Na het overlijden van haar vader ontbrandt hierover een strijd die bijna 25 jaar zal duren en uiteindelijk definitief wordt beslecht door keizer Otto III in december 996. Hij komt tot een boedelscheiding tussen het stift Elten en het echtpaar Adela en Balderik, waarbij de prædia van o.a. Arnhem en Renkum half om half worden verdeeld; vier bossen, waaronder het Moftbos en Suboirt (vermoedelijk de latere hegge Boxoord), aan Elten blijven, zoals ook Wichman's leengoederen in Nardincklant, Hunsingo, Midage en Fivelgo (4).

Enkele notities dan nu over Adela's zoon Meinwerk ($\approx 975 - 1036$), die hierna nog vaak aan de orde zal komen.

In de herfst van 987 wordt hij kapelaan genoemd en hij is dat gebleven tot aan zijn bisschopswijding in maart 1009. Pikant detail: hij is kapelaan van Otto III, de keizer die in december 996 de zojuist bedoelde boedelscheiding uitspreekt tussen Adela en Balderik en het stift Elten.

Na de dood van keizer Otto benoemt Hendrik II hem tot zijn hofkapelaan en later tot bisschop van Paderborn. Bisschopswijding op 13-03-1009. In augustus en september 1010 vindt de veldtocht plaats van de keizer in Polen. Wanneer deze zich wegens ziekte terugtrekt gaat een deel van zijn troepen, nu mede onder leiding van Meinwerk, door de gouwen Cilensi en Diedisisi en de stad Glogau, alles verwoestend wat op hun weg kwam. Herbouw van de Paderborner Dom (een bisschopskerk) en inwijding daarvan op 15-09-1015. In november 1031 stichting van het eigenklooster Abdinghof; daarbij schenkt hij aan dit klooster o.a. een kapel met de tienden of een kerk met de tienden in Renkum. Rond 1035 stichting van het stift Busdorf, juist buiten Paderborn. Neemt deel aan synoden, hofdagen en rijksvergaderingen. Bezoekt enkele malen de stad Rome in het gevolg van de koning en is ooggetuige van de kroning van Hendrik II in 1014 en van Koenraad II in 1027. Hij deelt zijn bisdom in in parochies en geeft de aanzet tot de bouw van vele kerken en kapellen. Hij wordt door de kerk heilig verklaard. Tenckhoff zegt over Meinwerk: *So tritt uns Meinwerk aus dem Bilde der Vita als eine tüchtige und, wenn auch derbe, so doch im Grunde wohlwollende und gutmütige Persönlichkeit entgegen, als ein treuer Diener der Kirche und des Königs, als ein wahrer Vater des ihm anvertraute Bistums* (5).

KERSTENING EN KERKBOUW. ENKELE FACETTEN

Achtergronden

In een compacte tekst schetst Geyl een treffend beeld van het Frankische rijk rond de overgang van de 8^e naar de 9^e eeuw: de positie van de “gewone” mensen; de inschakeling in het bestuur van grootgrondeigenaren; de toenemende invloed van de kerk op het wereldlijk bestuur en op de bevolking; de “Noormannenplaag”.

Maar reeds in Karel de Grote's eigen tijd leek het Rijk bedreigd door een onontkoombaar dilemma. In een zo uitgestrekt gebied, hoofdzakelijk bevolkt met analphabeten en landbouwers, de steden en de middenstand nog uitermate zwak, kon het centraal gezag, welks rijkdom uitsluitend uit domeinen bestond, bewezen diensten niet anders belonen dan met schenkingen van land, en kon het ook de geregelde administratie niet voeren dan met de grootgrondbezitters, als Graven, Bisschoppen en Abten, hoofden van honderdschappen en schepenen. Maar hun deelneming aan de administratie maakte de grootgrondbezitters steeds sterker en de vrije boerenstand, die de kracht van de Germaanse volken had uitgemaakt, werd gedurig zwakker. De persoonlijke lasten die het Rijk eiste aan krijgsdienst en belastingen waren meer dan de kleine grondbezitters torsen konden. Tegen afpersing en verdrukking van machtige burenen stonden zij weerloos en de Graven, zelf eigenaars van veel land in hun gouw, waren geen heel zuivere vertegenwoordigers van de onpartijdige staatsmacht. Zodra de titanische geestkracht die onder de grote Keizer de logge staatsmachine voortgedreven had, verslaptte, en zij zich buiten het bereik van zijn toorn wisten, verloren zij nog meer van hun karakter van ambtenaar, en werd het bestaan van de kleinen nog moeilijker. Zo zochten de vrije mannen meer en meer, met opoffering van hun volledige vrijheid, de bescherming der groten, veelal van de kerk.

Alles wendt zich af van de verre en onmachtige staat. Totnogtoe waren de Bisschoppen niet anders dan als ambtenaren des Konings beschouwd, maar nu durft de kerk de voorrang van het geestelijke boven het wereldlijke verkondigen. Gaandeweg wordt alle beweging van het centraal gezag door een netwerk van persoonlijke dienst- en beschermers-verhoudingen gestremd. Het grote maatschappelijke verband, waarbinnen zich de wereldgeschiedenis een korte wijl had afgespeeld, begint uiteen te vallen in een verbazend aantal plaatselijke aristocratische kringen en de politieke geschiedenis verliest eveneens haar universeel karakter in een versnippering, die nu weer veel verder ging, dan de in de Karolingische rijkseenheid verwaarloosde nationale verscheidenheid — gesteld al dat die zich thans bewust deed gelden — zou hebben kunnen vragen. Van dit alles kan men achterna onder Karel de Grote de beginselen duidelijk genoeg bespeuren, maar eerst onder de roekeloze troonstrijden en onder de hulpeloosheid tegen de Noormannenplaag van zijn opvolgers kregen de krachten van ontbinding vrij spel.

Tegen deze achtergrond vindt het proces van de vestiging van het christendom plaats: de strijd van Frankische koningen en keizers tegen de Saksen en de Friezen; de tegenstellingen tussen Frankische, Saksische en Friese bevolkingsgroepen, vooral in gebieden waar zij naast elkaar leven; de oplegging van een nieuw geloof aan een bevolking, waarvan de leef- en geloofswereld niet altijd op zachtzinnige wijze wordt veranderd: Karel de Grote introduceert daarover wetgeving, waarvan de niet-naleving met zware lijfstraffen of zelfs met de dood wordt bestraft. In het veld laten de zendingen zich ook niet onbetuigd en passen een wat wij nu zouden noemen “schok- en vreesdoctrine” beleid toe.

Daar komen dan nog bij de invallen van de Noormannen, de bezetting van de Maas/Rijndelta door de Vikingen plus de gewapende strijd binnen de koninklijke familie zelf, de zoons tegen de vader en de zoons onderling. De strijd binnen de keizerlijke familie en de diverse rijksverdelingen hebben er niet weinig toe bijgedragen dat uiteindelijk het Roomse rijk van de Franken wordt vervangen door het Duitse rijk. Daarenboven hebben natuurrampen en epidemieën natuurlijk ook hun tol geëist. Zo is er in december 834 een erg zware orkaan, zijn er overstromingen in 864, heerst er hongersnood in 874 en is er hongersnood in 892.

Kortom, in de Lage Landen wordt op gewelddadige wijze het christelijk geloof gepredikt en gevestigd in een overigens al turbulent en ruig tijdvak.

Het veld en de actoren

Zijn Willibrord en Bonifatius rond het jaar 700 nog min of meer op goed geluk — vanuit Engeland — naar de Lage Landen gekomen om er het evangelie te verkondigen en heidenen te kerstenen, al snel ontstaat het inzicht en wordt besloten dat het effectiever en efficiënter zou zijn om allereerst de landheren in het doelgebied, Frisia en de Saksische gebieden, te benaderen met het nieuwe geloof. Karel de Grote heeft zich intensief bemoeid met de planning van de missionering; zo geeft hij, zoals nog zal blijken, in 785 en 790 vrij gedetailleerde missie-doelen aan Liudger.

De geloofs- en leefwereld der heidenen wordt daar waar het christendom verschijnt, letterlijk op zijn kop gezet. Hun veelgodendom moet plaats maken voor de leer van de goddelijke drie-eenheid, hun heiligdommen worden ontheiligd of verwoest, hun heilige bossen worden gekapt en het hout wordt gebruikt voor de bouw van kerken, kapellen en kloosters en dat alles geschiedt zonder dat hun goden ingrijpen. Daar komt bij dat de nieuwe leer op meerdere plaatsen door verschillende predikers wordt verkondigd en gelijkkluidend van inhoud is, een fenomeen dat vermoedelijk moeilijk te begrijpen was in een polytheïstische samenleving. Tal van paganistische gebruiken worden verboden en moeten plaats maken voor christelijke handelingen; specifieke daden van morele aard worden verboden en vervangen door christelijke geboden. Het Germaanse geloof in vrijwel al zijn uitingen moet in het openbaar worden afgezworen.

ren — Donar, Wodan en Saxnot worden in één adem genoemd met de duivel — en het nieuwe in het openbaar aanvaard (Bijlage). Na verloop van tijd zullen de nieuwe christenen — Fries of Saks — één “geloofstaal” zijn gaan spreken en ook dat zal op micro-niveau weer tot wrijvingen hebben geleid tussen heidenen en voormalige heidenen.

Ondanks de voortvarendheid der missionarissen verloopt de christianisatie maar traag; in de woorden van Mostert hebben *de bewoners van de Lage Landen zich maar langzaam (laten) overtuigen en het duurde eeuwen voordat de kerk zijn positie hier definitief had verzekerd.* Dat blijkt ook hieruit dat stenen kerkjes gebouwd rond de millenniumwisseling en in de loop van de 11^e eeuw nog wel eens voorwerpen bevatten die voor heidenen een bijzondere betekenis hebben. Zo is de toren van het 11^e - eeuwse kerkje van Wolfheze op de vier hoekpunten gefundeerd op grote zwerfkeien; ook in de fundering van het 11^e - eeuwse kerkje in Angerlo zijn vier grote zwerfkeien aangetroffen. In beide gevallen gaat het vermoedelijk om voorchristelijke offerstenen. Daarnaast is er in het fundament van de kerk van Angerlo, in het koor aan de zuidzijde, een kinderschedel aangetroffen. Mogelijk/waarschijnlijk voert dit terug op Keltische of Germaanse gebruiken, maar ik kan het niet plausibel duiden. Kennelijk hebben de bouwers van deze kerken — zeg ruim twee eeuwen na de eerste blijken van missionering in de regio — het nog steeds nodig om deze keien (en wellicht dat schedeltje) als blijken van christelijke geloofssuperioriteit te gebruiken.

Een oorzaak van de trage invoering van het christendom is vermoedelijk ook dat het de kerk aanvankelijk heeft ontbroken aan voldoende en goed opgeleide geestelijken, priesters die de bekeerlingen verder zouden kunnen begeleiden en onderwijzen in de leer van het christendom. Voeg daarbij dat vele godshuizen eigenkerken zijn, dat de eigenaren ervan niet altijd toegang hebben tot predikers die zijn gevormd in de jonge christelijke leer en dus daarom maar vertrouwelingen aanstellen die, op zijn best, kunnen lezen en schrijven.

Zal na de vroege vestiging van het christendom op de Veluwezoom de missionering en de kerstening zijn voortgezet, allengs zal het accent in de eenmaal gekerstende samenleving wellicht toch meer hebben gelegen op de beïnvloeding van het dagelijkse menselijk gedrag, het afleren van allerlei heidense opvattingen en gedragingen en de aanvaarding van christelijke normen en waarden en de toepassing daarvan in gedrag. Dit proces is vermoedelijk niet alleen bedoeld geweest voor de “gewone” parochiaan, maar vast ook voor de priesters en dat om een zoveel mogelijk gelijkkluidende boodschap op te bouwen en uit te dragen in een nog maar recent gekerstende samenleving, waarin nog vele heidense opvattingen gemeengoed zijn.

De vroegste sporen van het christendom in het Gelderse rivierengebied, waarvan de Veluwezoom (een deel van) de noordgrens vormt, zijn vermoedelijk vastgesteld in en

om Nijmegen. Tijdens opgravingswerken in de binnenstad, medio vorige eeuw, zijn aangetroffen een houten kistje met beslag in brons van christelijke afbeeldingen en een zilveren haarspeld met een christogram, een combinatie van de Griekse letters X en P die wordt gezien als een symbolische weergave van de naam Christus. De vondsten zijn gedateerd in de vierde eeuw, zoals ook een christogram dat is aangetroffen in het nabij — aan de andere kant van de Waal — gelegen Oosterhout.

Nu hoeft dit alles nog niet te betekenen dat de eigenaren ervan ook werkelijk christenen zijn geweest; zij kunnen de voorwerpen hebben gezien als “hebbedingetjes” of ze als decoratiemiddelen hebben gebruikt. Maar in de 4e eeuw treden er in Nijmeegse grafvelden ook veranderingen op in het begrafenisritueel: de lichamen worden niet meer in de gebruikelijke oost-westelijke richting begraven maar in de west-oostelijk richting én, min of meer tegelijkertijd, verdwijnen ook de grafgiften. Deze veranderingen worden gezien als een “christelijke” gewoonte. Op grond hiervan besluiten van Enckevort e.a.: *Eén bevolkingsgroep heeft in Nijmegen echter herkenbare sporen nagelaten die direct of indirect zijn terug te voeren op een christelijke achtergrond.* (Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad van Nederland, dl I, p. 196 e.v.)

Zegt Kuys dat onbekend is hoe en wanneer de bevolking van Nijmegen tot het christendom is bekeerd (Nijmegen, dl II, p. 155), hetzelfde geldt voor de Veluwezoom. Dat is vreemd, vooral wanneer wordt bedacht dat in de tweede helft van de 8^e eeuw in en om Deventer, Wilp en Wichmond actief wordt gemissionieerd en kerken worden gesticht door met name genoemde zendelingen. Bovendien ligt de Zoom nabij Dorestad, een rijke en internationaal georiënteerde handels- en overslagplaats die waarschijnlijk al vroeg betrokken is bij de zending onder de Friezen; de kerk van deze plaats is de oudste bekende dochterkerk van de Utrechtse bisschopskerk en wordt in 777 voor het eerst genoemd (Kuys, 2004, p. 44). De plaats zou in 839 niet minder dan 55 kerken hebben gehad; een hoog aantal, maar in die tijd zijn de kerken niet veel groter dan een woonhuis. Ook ligt de Veluwezoom aan de ook toen al belangrijke rivier de Rijn; rivieren worden wel de snelwegen van de middeleeuwen genoemd.

Voorts blijkt dat het christelijk geloof zich al in de 8^e eeuw in Arnhem en omgeving zal hebben gevestigd. Voor wat betreft de Zuidzoom blijkt de aanwezigheid van het christendom in de 830-er jaren wanneer een drietal schenkingen wordt gedaan van aldaar liggende gronden en goederen aan de Maartenkerk van Utrecht en aan het klooster van Lorsch (D.). Deze schenkingen komen hierna nog uitgebreid aan de orde en dan zal blijken dat het christendom in dit decennium toch al geruime tijd een factor is geweest op de Zuidzoom.

En tenslotte valt op dat Willibrord's tijdgenoot Werenfried († 14-08-760) wel missiewerk heeft gedaan in Dorestad, de Betuwe en in Westervoort, maar niet in het gebied tussen Rhenen en Arnhem. Hij heeft letterlijk moeite moeten doen om niet op

de Zoom te gaan missioneren.

Zoals gezegd komen de vroegste aanwijzingen voor de aanwezigheid van het christendom op de Zoom uit Arnhem en omgeving en dateren van medio 8^e eeuw of eerder. In of omstreeks deze tijd heeft de abdijs van Prüm gronden en goederen in Arnhem en de directe omgeving. Het klooster is in 721 opgericht door Bertrada, schoonmoeder van Peppijn de Korte, maar het wordt pas dertig jaar later de facto gesticht door koning Peppijn en zijn echtgenote Bertha, moeder van Karel de Grote. Op 27-06-752 oorkondt Peppijn dat hij een klooster zal bouwen in de Eifel en wel op de plaats waar de Tettenbach in het riviertje de Prüm uitmondt.

In de tweede helft van de 8^e eeuw laat Karel de Grote er de eerste Salvatorkerk bouwen. Keizer Lotharius wordt in 855 in het klooster begraven en Prüm zou in de 9e eeuw tot de grootste Frankische abdijs uitgroeien. Het klooster beschikt over een hospitaal en een kloosterschool, waarin de jeugd van de Frankische aristocratie wordt opgeleid en heeft één van de grootste bibliotheken in het rijk. In Prüm bevinden zich relieken van Eusebius, martelaar ten tijde van keizer Commodus (177-192) die in 1451 naar Arnhem zijn overgebracht door de pastoor Walram van Wamel, vermoedelijk afkomstig van de gelijknamige plaats die in 893 in de Prümer Urbar wordt vermeld.

Naar alle waarschijnlijkheid nu heeft dit klooster in of juist voor het jaar 763 van koning Peppijn diens gronden in en om Arnhem ten geschenke gekregen (6).

Verkerk meent dat er omstreeks 750 een kerk zal zijn geweest ongeveer op de plaats waar nu de Eusebiuskerk staat. Hij geeft een beredeneerd vermoeden van een groot koninklijk domein dat zich in de eerste helft van de 8^e eeuw kan hebben uitgestrekt tussen Velp en Oosterbeek. Aan de oostzijde zal de domeingrens inderdaad wel (iets) voorbij Velp liggen, omdat de plaats met name wordt genoemd (Willipe) in de Prümer Urbar. Zijn mening dat de westelijke domeingrens ten oosten van Oosterbeek zal liggen kan hierdoor worden onderbouwd dat in 1405 de gronden van Wijnaldus van Arnhem van Resande in Afferbeec — het gebied ten oosten van Oosterbeek waar in 1392 het klooster Mariëndaal is gebouwd — grenzen aan goederen van de abdijs van Prüm. De abdijs is tot in de reformatie op de Veluwezoom gegoed gebleven. In 1588 zijn onderhandelingen gaande tussen de raad van de stad Arnhem en de heer van Dorenweerd, Johan Schellart van Obbendorf, als *pandhouder der Prumensche tienden, over het verpachten der tienden, tot verhoging van het traktement der Arnheemsche predikanten*. Op 11-07-1589 wordt hierover een overeenkomst bereikt: de heer van Dorenweerd zal *jaarlijks 450 à 500 gulden ten behoeve der beide predikanten te Arnhem* betalen (7).

Verkerk maakt verder aannemelijk dat bij de schenking van omstreeks het jaar 763 de koning zijn domein in tweeën heeft verdeeld, waarbij het ene deel aan de abdijs van

Prüm bleef en het andere in beheer is gegeven aan een voorganger van Wichman van Hamaland. Elk deel heeft zijn eigen centrale hof, die van Prüm ligt aan de binnenbocht van de beek waar ook de Martinuskerk staat en die van Wichman's voorganger daarnaast of er tegenover.

Terwijl de omvang van het domein ruwweg bekend is maar de precieze verdeling tussen de abdij van Prüm en de voorganger van Wichman niet echt afdoende is bewezen — Verkerk meent dat het domein half om half is verdeeld — staat het wel vast dat een voorganger van Wichman van Hamaland en de abdij van Prüm in Arnhem en omgeving waren gegoed. Voor de eerstgenoemde blijkt dat uit de boedelscheiding tussen Adela en Balderik en het stift Elten in 996 en voor de abdij blijkt dat uit de Prümer Urbar van 893.

Was deze voorganger van Wichman anno 763 ook graaf van Hamaland, zoals Wichman dat was in het jaar 965? Dat is niet geheel zeker. Er is nimmer een duidelijke genealogische lijn gevonden tussen de toenmalige “Hamalandse” beheerder van het domein en de 10^e - eeuwse graaf Wichman Hamaland en dat ondanks veel onderzoek naar de genealogieën van “grote” geslachten in de 9^e en 10^e eeuw (o.a. Meginharden, Billungen, Immedingen, Liudolfingers en Hamaland) en hun mogelijke onderlinge vertakkingen. Om deze reden geef ik er de voorkeur aan om deze “Hamalandse” beheerder van het domein aan te duiden als de “voorganger” van de 10^e - eeuwse Wichman van Hamaland, waarbij “voorganger” staat voor een voorvader van Wichman of een rechtsvoorganger, anders dan een voorvader, van hem. En vervolgens worden alle latere rechthebbenden na hem tot aan graaf Wichman in de 10^e eeuw aan geëuid als “voorgangers” (8).

Het is alleszins logisch om aan te nemen dat deze voorganger van Wichman de christelijke godsdienst heeft aanvaard: het is moeilijk voorstelbaar dat een christelijk vorst, die er op gebrand is zijn geloof te verbreiden, een heidense beheerder zou aanstellen in een deel van zijn domein dat gelegen is in een omgeving waar het Germaanse veelgodendom nog een factor van belang is/zal zijn. Mogelijk is hij identiek aan of verwant met de Meginhard die in het jaar 800 een schenking doet aan het klooster van Lauresham, de naam Meginhard komt nogal eens voor in de familie van Hamaland, zie de Bijlage. Dezelfde naam komt ook nogal eens voor in oorkonden van overdrachten aan het Werdener klooster, o.a. bij een tweetal overdrachten van goederen op de Veluwe in 845 (Andger) en 846 (Gislun).

Hoe dat ook zij, ook voorgangers van Wichman na het jaar 763 zullen in het vervolg van deze bijdrage blijken christenen te zijn.

Nu hebben dus het christelijke vorstenhuis en de christelijke voorganger van Wichman gezamenlijk wel een domein in Arnhem en omgeving, dat hoeft niet te betekenen

Het Werdener klooster
Bron: Schatzkammer St. Ludgerus

dat het gebied eerder zou zijn gekerstend door een missionaris. Het is denkbaar dat de heidense omgeving de nieuwe leer “spontaan” en snel zal hebben overgenomen van de koning en de voorganger van Wichman van Hamaland, al was het maar om de praktische overweging dat het beter voor je is je te schikken naar de grillen van de heer dan ertegen in te gaan; mogelijk heeft het klooster van Prüm later en vanuit dit domein de missie wel ter hand genomen.

De vraag “is er actief gemissionieerd in gebieden waar een christelijke voorganger van Wichman van Hamaland geïnteresseerd was of rechten had?” moet dus toch op de agenda blijven. En dat ook omdat de voorgangers van Wichman vanaf het jaar 763 eigenaren en bezitters zijn van uitgebreide goederen op de Zuidzoom, in de IJsselregio, in Naarden, in Midden Frisia en elders, waar ook de vraag speelt of, resp. hoe en wanneer, in deze gebieden is gemissionieerd.

Voor een bespreking daarvan is het nodig eerst iets te zeggen over de missionaris Liudger (Ludger, Ludgerus).

Liudger is waarschijnlijk ca. 742 te Zuilen bij Utrecht geboren uit hooggeplaatste Friese ouders; de familie is onder Willibrord tot het christendom overgegaan. Liudger wordt opgeleid bij abt Gregorius, hoofd van de Domschool van Utrecht. In 767 gaat hij naar York in Engeland om daar te studeren bij Alcuinus, o.a. leermeester en daarna raadgever van Karel de Grote. In het begin van de 770-er jaren keert hij als diaken terug naar Nederland, werkt gedurende een aantal jaren in Utrecht aan zijn oude school en gaat \approx 776 naar Saksen ten oosten van de IJssel, waar hij het kerkje van Lebuïnus herbouwt. Omstreeks 777 wijding tot priester in de Dom van Keulen.

In 785 geeft Widukind — de Saksische vorst en leidende kracht in de strijd van de Sak-

sen voor onafhankelijkheid van de Franken en voor het behoud van hun eigen godsdienst — zich gewonnen aan Karel de Grote. Hij laat zich dopen (Attigny, F.) en Karel de Grote wordt zijn peetoom. Door de overgave van Widukind aan de keizer en aan het christendom wordt hij feitelijk geïntegreerd in het Frankische bestel en komt nu geheel Saksen open te liggen voor missionering door de Franken. Widukind ontvangt kostbare geschenken; naar vrij algemene aanname zou Widukind graaf zijn geworden van Hamaland en dat naast zijn positie als hertog van Saksen. Hij overlijdt in 807.

De bekering van Widukind leidt er overigens niet toe dat de Frankische veldtochten tegen de Saksen onmiddellijk zijn gestopt; ze zijn doorgedaan tot in de 9^e eeuw.

Van ≈ 784 tot ≈ 787 , dus omstreeks de tijd van Widukind's doop, verblijft Liudger — na een stop in Rome waar hij de paus ontmoet — in het klooster Monte Casino bij Rome, waar hij Karel de Grote ontmoet. Deze benoemt Liudger tot missionaris in een aantal gouwen in Midden Friesland, waaronder Hunsingo en Fivelgo. In het begin van de 790-er jaren wordt het Saksische gebied ten oosten van de IJssel door Karel de Grote als missiegebied aangewezen. Omstreeks 793 sticht Liudger een klooster in Münster (D.) en in 796 een eigenklooster en een abdij in Werden (D.), gelegen in het aartsbisdom van Keulen. De Werdener Salvatorbasiliek wordt voor het eerst in oktober 812 genoemd, maar zal al voor de dood van Liudger in 809 zijn gewijd (Strüwer); wellicht heeft hij bij deze naamgeving gedacht aan Karel de Grote, die hetzelfde had gedaan bij de bouw van het klooster van Prüm (9). Tot aan zijn dood heeft hij de leiding van dit klooster gehad; daarna is het tot ver in de 2^e helft van de 9^e eeuw in de familie van Liudger gebleven.

Vanaf ca. 796 is de door Liudger gestichte abdij van Werden in toenemende mate betrokken bij de missionering van o.a. de Betuwe, de Veluwe, de Saksische gebieden ten oosten en noordoosten van de IJssel tot in Duitsland en Midden Frisia. De abdij van Werden is van moeilijk te onderschatten betekenis geweest voor het zich ontwikkelende christendom en heeft zich in deze gebieden vele en omvangrijke eigendommen en rechten verworven tot lang na het overlijden van Liudger. Omstreeks 800 werkt Liudger in opdracht van Karel de Grote in oostelijk Gelderland.

Op 30-03-805 wordt hij tot bisschop gewijd en benoemd als eerste bisschop van Münster (D.). Hij overlijdt op 26-03-809 in Billerbeck bij Coesfeld (D.)

Zijn dit de grote lijnen van Liudger's leven en missiewerk, nu de details van zijn zending in (de omgeving van) de gebieden die in de 8^e en de 9^e eeuw aan voorgangers van Wichman behoren en in 965 aan Wichman zelf.

Teken van Karel de Grote

Omstreeks 788 gaat Liudger dus zending bedrijven in o.a. Hunsingo en Fivelgo. Een oud handschrift meldt dat Liudger's werk niet tevergeefs was: *De heilige Liudger was de eerste bisschop van Münster en dat tijdens het bewind van koning Karel. En hij bekeerde deze landen: Hunsingo, Humsterland, Fivelgo, Reiderland, Emsigo, Brokmerland en alle landen die daarin gelegen zijn. Het volk bekeerde hij geheel tot het christendom. En al deze landen zullen behoren aan de geestelijkheid van Münster (10).*

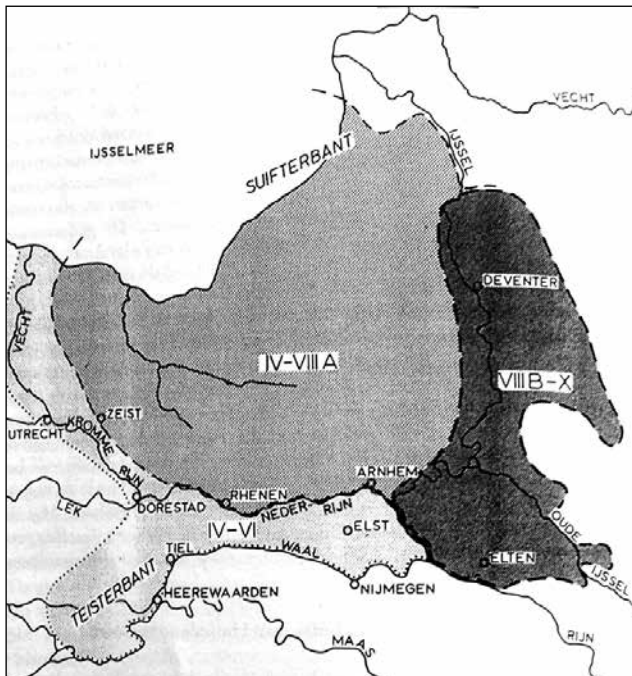
In Hunsingo ligt het plaatsje Toornwerd, vermoedelijk de bakermat van de Gelderse familie van Dorenweerd en ook de plaats die in 983 als *Thornwrdd* voorkomt in een cijnsregister van het Werdener klooster. Ook blijkt dat Wichman van Hamaland in 965 goederen — gronden en boerderijen — in deze beide gouwen in eigendom heeft, alsook in het nabij gelegen Marne en Midage. Aangenomen wordt dat Wichman's voorganger aan het einde van de 780-er jaren dezelfde goederen in Hunsingo en Fivelgo in eigendom heeft gehad; dat is niet zo maar een "losse" aanname, maar deel van een patroon, zoals nog zal blijken.

Deze voorganger is dus niet de landheer, de graaf, van deze gouwen, hij heeft "slechts" goederen in dit gebied. Dit doet vermoeden dat ook hier de voorganger van Wichman een christen was en dat Liudger in Hunsingo en Fivelgo is gaan werken omdat hij hoopte de Friese graaf van deze gouwen gemakkelijk(er) te kunnen kerstenen nu een grondeigenaar in het gebied van deze graaf al was overgegaan tot de nieuwe leer, een eigenaar bovendien die tot een zeer belangrijke, bovenregionale familie behoorde.

Iets dergelijks is waar te nemen in Liudger's missiewerk in het begin van de 9^e eeuw in het gebied dat nu de Achterhoek wordt genoemd.

Hij gaat dan vermoedelijk vanuit het gekerstende gebied van de voorganger van Wichman, dat in 965 bekend staat als het graafschap Hamaland, in de omliggende heidense gebieden missioneren. De grenzen van dit graafschap zijn uitermate vaag; het lijkt al vroeg in kleinere territoria te zijn onderverdeeld. Aan de hand van een tweetal giftbrieven van resp. 30-12-954 en 02-07-956 komt Bondam (p. 62) tot de slotsom ... *dat naamlyk de zo zeer bekende pagus Hameland in eenige kleindere Rigterampten of onderdeelen, Comitatus minores, oudstydys gesmaldeeld is geweest....* Wellicht heeft Liudger toch ook in het "christelijke" deel van de graafschap gewerkt; het is te verwachten dat de horigen, die natuurlijk met hun landheer zijn meegegaan in het nieuwe geloof, nog wel enige nadere kennismaking met het christendom nodig hadden.

Liudger sticht kerken in Wichmond — de Salvatorkerk aldaar wordt al op 26-08-801 genoemd — Zelhem, Groenlo, Hall en Winterswijk en vermoedelijk in nog meer vlekken en dorpjes.

Het graafschap Hamaland, 10e en 11e eeuw
Bron: Westerheem XXXV-3-1986

Bezien we nu het gebied dat de missionaris Werenfried rond het jaar 750 “links” heeft laten liggen: het gebied van Rhenen en de Veluwezoom, waarin Wichman van Hamaland anno 965 zeer wel gegoed is geweest.

In **Rhenen**, in het gebied Laar bij de Heimenberg, zal hij een tiental hoeven hebben bezeten. Althans, dit eigendom wordt in 1016 door zijn dochter Adela geschonken aan het stift Elten. Zou Werenfried de bevolking van tien boerderijen te weinig vinden om er te gaan missioneren? Het lijkt twijfelachtig. Het blijkt nu dat een verwant van de familie van Hamaland — Folcker — in de eerste helft van de 9^e eeuw ook gegoed was in Rhenen, hij woonde er. In het jaar 855 treedt hij in in het klooster van Werden en doet daarbij een schenking aan de abdij van goederen in Hamaland, Amersfoort, Rhenen, in de Betuwe en op de Veluwe, waaronder Ermelo, en verder ook gronden in Groningen.

Op de **Zuidzoom** heeft Wichman uitgebreide eigendommen. Heidinga (1984, p. 215) schrijft dat het zwaartepunt van Wichman’s Veluwse goederen duidelijk langs de Veluwezoom heeft gelegen; hij bedoelt dan, in mijn terminologie, de Zuidzoom, want hij noemt Renkum, Heelsum en de Duno bij Doorwerth. Kos (p. 32) valt hem daarin bij, vult hem aan en zegt dat de kern van het machtscomplex van de graven van Hamaland langs de Nederrijn en de IJssel en op de Veluwe lag **(11)**.

In **Arnhem** en omgeving heeft Wichman een deel van het koninklijke domein, zoals hiervoor beschreven.

Alvorens nu uit het voorgaande conclusies te trekken wordt eerst nagegaan of een analyse van de drie schenkingen in de 830-er jaren nadere informatie oplevert over het kersteningsproces op de Veluwezoom.

Drie schenkingen

Begonnen wordt met een bespreking van de tekst van de drie overdrachtsakten. Daarna worden deze documenten nogmaals gezien, maar nu tegen de achtergrond van de geopolitieke situatie in deze periode.

834, 25 december. Oosterbeek en de Praast (Bijlage)

De akte wordt in Oosterbeek opgesteld en de schenkingsdelen liggen of bevinden zich in die plaats en in de Praast onder Arnhem. Oosterbeek ligt in het land (*pagus*) Veluwe, Praast in de pagus Betuwe (Bondam) (12). De openingszinnen van de akte luiden: “Het is een feit voor allen met goed verstand, dat de tijdelijke goederen die door God aan de mensen worden gegeven om ze op goede manier weg te geven..... Hoewel Hij de gever is van alle goederen, vraagt Hij de vrucht van onze inspanning....”. Het middenstuk van de akte bevat de details van de schenking en aan het einde staat een waarschuwing om de schenking niet te schenden of te laten schenden, aangezien God dan een strenge rechter zal blijken.

De zes mannen die op verzoek van Wibrecht en Waltbert de overdracht doen zijn Ouo, Addo, Hrodhard, Theodbald, Bern en Knut; eerder al hebben zij de schenkingscomponenten op wettige wijze verkregen van Wibrecht en Waltbert. Wibrecht en Waltbert hebben de schenking aan de Maartenkerk van Utrecht dus niet zelf, rechtstreeks, gedaan. Vermoedelijk was Wibrecht al overleden en Waltbert nog minderjarig, later meer hierover.

De donoren behoren tot de hoge lagen van de samenleving, zijn weliswaar gegoed op de Zuidzoom en in de Praast, maar hebben hun domicilie vermoedelijk elders. De bemiddelaars — Ouo c.s. — zullen vermoedelijk merendeels uit “Duitsland” komen, deels wellicht uit het domicilie van Wibrecht en Waltbert in en nabij Wildeshausen bij Bremen. De Saksische getuigen zullen notabelen uit de regio zijn geweest en/of grondeigenaren in Oosterbeek en op de Praast.

De Maartenkerk van Utrecht is de begunstigde in deze overdracht van goederen en in de nog te behandelen akte van 838, maar is ook door vele andere overdrachten begiftigd geweest. Er zijn tal van Sint Maartenkerken — o.a. in Zevenaar, Genderingen, Etten, Heumen, Elst, Lent, Gent — en Maartenaltaren (geweest), in Gelderland en elders. Arnhem heeft een pre-romaanse Maartenkerk gehad (9^e eeuw); Balderik, de tweede echtgenoot van Adela van Hamaland, schenkt rond 1015 een aantal horigen aan het Maartenaltaar van zijn stift in Zyfflich (D.) bij Nijmegen. Martinus van Tours (F., 316-397) voelt zich al op jonge leeftijd tot het christendom aangetrokken, laat zich dopen en leeft enige tijd als kluisenaar. Hij sticht een klooster in Poitiers (F.), het eerste klooster in het land. Hij wordt door de bevolking van Tours tot bisschop gekozen, sticht een kerk en omstreeks het 375 een abdij. Hij overlijdt in 397 en wordt begraven op 11 november, zijn naamdag. Zijn leven heeft in dienst gestaan van (de

uitbouw van) het christendom en van minderbedeelden. In de 7^e eeuw komen de legers van het Frankische rijk noordwaarts om te trachten de Friezen en de Saksen te onderwerpen en te kerstenen; zij nemen a.h.w. hun nationale heilige Sint Martinus van Tours mee. In Utrecht wordt een kerkje aan hem gewijd, maar dat wordt in het midden van de 7^e eeuw verwoest. Tegen het einde van deze eeuw herbouwt Willibrord de verwoeste kerk.

Uit 866 dateert een “goederen”-lijst van deze kerk (**13**). De lijst bevat 136 posten, d.w.z. toponiemen, veldnamen en/of schrijfwijzen die thans maar deels bekend zijn en geeft een omschrijving van de eigendommen die over het algemeen qua duidelijkheid nogal te wensen overlaat. Wellicht is dit opzettelijk gedaan met het oog op de dreiging van de Vikingen. De beschrijving omvat plaatsen, vlekken, eilanden, kerken met toebehoren, weiden, waterlopen, visserijen, slaven en tiendrechten. Het aantal kerken dat “Utrecht” in eigendom heeft is niet precies te bepalen, maar het gaat, veilig gesteld, om tientallen; ook het aantal “mansen” (hoven of boerderijen met toebehoren) is nauwelijks te bepalen, maar belooft minimaal ruim 400. Kortom, de kerk beschikt over een indrukwekkend vermogen.

De intentie van de onderhavige schenking is het zieleheil van Wibrecht en Waltbert; de eerste is de zoon, de tweede de kleinzoon van de al genoemde vorst Widukind (**14**). Omstreeks 823 bouwt Wibrecht met zijn vrouw Godrada (Odrada) een kerk in Waltingohusen (Wildeshausen); het echtpaar heeft één kind, Waltbert. Laatstgenoemde verblijft gedurende een zekere tijd in zijn jonge jaren aan het koninklijk hof, vermoedelijk aan het hof van Lotharius; hij zou zelfs aan het hof zijn opgegroeid vanaf \approx 824.

In het begin van 850 schrijft Lotharius aan zijn zoon, koning Lodewijk, dat hij zijn getrouwe Waltbert, uit een adellijk Saksisch geslacht, heeft toegestaan om naar Rome te reizen en hij verzoekt Lodewijk om Waltbert een begeleider of een vrijgeleide te geven voor zijn reis; Lodewijk voldoet daaraan en noemt Waltbert zijn vazal. Waltbert krijgt ook een schriftelijk verzoek mee voor paus Leo om hem relikwieën te geven ter bevestiging van het christelijk geloof bij de aan de Noormannen en Obodriten grenzende Saksen en Friezen, die door de nabijheid der heidenen deels geneigd zijn tot afvalligheid van de leer van het evangelie, opdat door tekenen en wonderen de grootheid van God openbaar wordt gemaakt aan gelovigen en ongelovigen.

Op zijn thuisreis naar Wildeshausen vanuit Rome neemt Waltbert het gebeente mee van de jonge martelaar Alexander (**15**). Daarna wordt er in Wildeshausen een “Stiftskirche” gevestigd (**16**). Vervolgens zijn er enkele kerken in Duitsland die de naam van deze Alexander voeren en in Nederland slechts één, de kerk van Bennekom. De stenen kerk van deze plaats is vermoedelijk gebouwd in de eerste helft van de 11e eeuw door Meinwerk van Hamaland, achterkleinkind van Waltbert in de vaderlijke

lijn. Op verzoek van Waltbert neemt koning Lodewijk op 20-10-855 het klooster van Wildeshausen in bescherming.

Blijkens de schenkingsakte zijn Wibreht en Waltbert zeer gegrepen door het christelijk geloof. De schenking omvat o.a. bossen, weiden, watergangen en open ruimtes en alle schenkingsdelen staan onder Frankisch recht. Tal van — zo niet alle — giften van nieuwe christenen aan kerk of klooster bestaan uit “elementen” in de natuur, zoals bossen, open ruimten, wateren, waterlopen en niet b.v. uit horigen, kostbaarheden of de opbrengsten van het land. De heidenen hebben een “natuur-godsdiens”, vereren de natuur en alles wat daarin voorkomt. De giften hebben dus een speciale betekenis voor de gever: hij bekrachtigt zijn overgang tot het christendom door de schenking van “natuurelementen” die hem eens heilig waren, en waarschijnlijk nog steeds zijn. Wibreht is geboren omstreeks de tijd dat zijn vader Widukind werd gedoopt en zal dus in 834 al (bijna) zijn hele leven lang christen zijn geweest, voor Waltbert geldt dat zeker.

De algemene aanname is dat de naam “Ostarbac” verwijst naar “ooster beek” of “oostelijke beek”. Ik ben daarover eerder wat sceptisch geweest, de vertaling lijkt wat al te “gemakkelijk”, omdat er geen antoniem — een wester beek — is. “Oostelijk” of “in het oosten” is in het Oud-Noors “austri”, in het Germaans “austria”, of verbuigingen daarvan (17). De tekst van de akte is in het Latijn en zou Ostarbac werkelijk “oostelijke beek” betekenen, dan zou er toch wel (een verbuiging van) “oriens” zijn gebruikt?

Maar misschien verwijst het naamdeel oster niet naar het geografische oosten, maar naar de godin Ostara, in de Germaanse mythologie de godin van de dageraad, lente-godin, een of de vruchtbaarheidsgodin. Een nogal gewaagde suggestie, alhoewel ik hierin niet de eerste ben. Tal van schrijvers — in vroegere en huidige tijden — gaan uit van het bestaan van Ostara als godin, ook op de Veluwezoom, anderen ontkennen dat.

Bij mijn weten zijn in archeologische onderzoeken in de Lage Landen nimmer vondsten gedaan die zouden wijzen op de verering van Ostara. Een min of meer plausibele verklaring daarvoor kan zijn dat cultussymbolen, indien al vervaardigd, gemakkelijk in de archieven — zowel in de zalen als in de bodem — kunnen worden gemist en dat om elk van de volgende redenen: a/ de symbolen waren “schaars” omdat de bevolking klein was in omvang en verspreid woonde; b/ in de voorbije, zeg, 1200 jaar veel in het bodemarchief zelf verloren is geraakt — in zandgronden degradeert het bodemarchief relatief snel — zonder sporen of schaduwen na te laten; c/ de kerk vanaf de 9^e eeuw of eerder tal van deze symbolen kan hebben vernietigd. Tenslotte kunnen archeologen zekere symbolen simpelweg hebben gemist. Dat alles gezegd hebbend is op het Kops Plateau in Nijmegen wel aangetroffen een bronzen amulet in de vorm van een wieltje dat geldt als een symbool voor de Keltisch zonnegod (18).

Mijns inziens zijn er overwegingen om aan te nemen dat de godin Ostara inderdaad is vereerd in een groot deel van noordwest Europa:

- Lentefeesten (paasfeesten) zijn van alle tijden en alle culturen. Het is alleszins redelijk om aan te nemen dat in de “natuur-godsdienst” van voorchristelijke tijden een plaats werd ingeruimd voor een lente-godin. Het paasvuur wordt in verband gebracht met Ostara en paasvuren worden anno 2016 in Nederland vooral boven de rivieren in het oosten van het land ontstoken
- De naam wordt op meerdere wijzen geschreven — Ostra, Eostre, Ostare, Eostar, Austria, Eastre, Eastrā; aster in de oudste vorm betekent “ooster” — wat m.i. indicatief is voor een langdurig en/of breed geografisch gebruik
- Van tal van “ooster”-toponiemen in het huidige noordwest Europa wordt bewezen geacht dat de afkomst bij Ostara ligt; van anderen wordt dat aangenomen, b.v. doordat er geen antoniem is
- De schrijver Beda maakt melding van Ostara. Beda de Eerbiedwaardige (*673, † 735), een Angelsaksische monnik, bijbelgeleerde en geschiedschrijver meent dat de paasmaand (april) in het Oud-Engels “Easter-monath” werd genoemd en verder dat “Eostermonath” zo is genoemd naar de godin Eostre **(19)**
- Eginhard (* 770, † 840), een Frankische geleerde en historicus, schrijft in de *Vita Karoli Magni* (Leven van Karel de Grote) dat “Ostarmanoth” wordt genoemd voor de maand april. Bij hem geen verwijzing naar Ostara. Maar waarom zou “Ostarmonath” niet naar Ostara verwijzen, zoals anno 2016 nog vijf maandnamen naar goden zijn genoemd?
- Hoe redelijk is het om aan te nemen dat er geen lentegodin Ostara zou zijn geweest?

Hoe dat alles ook zij: bij gebrek aan bewijs blijft de kwestie onopgelost **(20)**.

Ook bij de hierna te behandelen schenking in 838 door Rodgar is vermoedelijk sprake van een Germaanse mythologische figuur naar wie het toponiem Herodna verwijst.

Het ”bac” in Ostarbac betekent beek. Waterlopen worden zowel in de Keltische als in de Germaanse mythologie vereerd en dit voert tot de gedachte dat in het jaar 834 of eerder te Oosterbeek een voorchristelijke cultusplaats is geweest, gewijd aan Ostara of Ostra, op een locatie nabij de uitmonding van een heilige waterloop in een andere, de Rijn. Van den Bergh over de Rijn: *...is ten allen tijde door de westelijke Germanen voor heilig gehouden, hetgeen niet alleen de uitlandsche schrijvers, maar ook de overlevering vermeldt. Ook de Waal en de Vecht waren heilige stroomen.* Het is niet onrealistisch te veronderstellen dat dan juist bij zo een “heidense” cultusplek een kerk wordt gebouwd, zoals b.v. het kerkje van Wichmond bij de monding van de Vordense beek in de IJssel staat en het klooster van Prüm aan de monding van de

Tettenbach in de Prüm. Tiemens (p. 15) zegt vrij stellig *Voor de oude kerk van Oosterbeek werd een plaats uitgezocht, waar reeds een heidens religieuze plaats was ontstaan*. Maar hij vermeldt niet waarop hij dit baseert.

In dit verband wordt opgemerkt dat de Werdener kerk — die zoals nog zal blijken qua bouw enkele punten van overeenkomst heeft met die van Oosterbeek — met enige waarschijnlijkheid was gebouwd op een Keltische of Germaanse cultus- of vergaderplek, en zeker op een locatie tussen twee beken die uitmonden in de rivier de Ruhr. Het aardige is dat van de beide beken in Werden alleen de westelijke een naam heeft — Diapanbeci of Tiefenbach, later Werden — en de oostelijke niet, terwijl de éne beek in Oosterbeek de “oostelijke beek” wordt genoemd en de westelijke geheel ontbreekt. Overigens, later heet de naamloze oostelijke beek bij Werden “Mühlenbach” (21). Curieus, dit alles, maar lastig om er iets mee te doen.

Hoe dat ook zij, er kan aan deze “locatie-overeenkomst” van de beide gebouwen geen overeenkomst tussen de kerken van Werden en Oosterbeek worden ontleend. De twee vestigingsplaatsen zijn te verklaren vanuit de gewoonte van de vroege christenen om waar mogelijk aansluiting te zoeken bij de geloofs- en belevingswereld van de heidenen en die kende nu eenmaal een bijzondere betekenis toe aan heilige waterlopen, zeker als die ergens samenkwamen.

De gedachte dat de naam Oosterbeek afkomstig zou zijn van Ostara kan wellicht worden versterkt door het archeologisch onderzoek aan de kerk door Glazema in 1946. In de vloer treft hij een doorboorde steen van trachiet aan die op een tufstenen ring ligt; de ring ligt vervolgens weer op de opening van een kogelpot. Deze pot is gevormd uit kleistroken die zich aftekenen door een verschil in kleur — van licht rose tot bruinrood — en heeft “overall” een zacht rode kleur; misschien opvallend is dat de kleur van Ostara ook rood is, van het morgenrood. Gewoonlijk heeft klei een grijsachtige kleur, maar rivierklei kan soms een bruinige kleur hebben doordat ijzerdeeltjes zijn geoxideerd. Of dit fenomeen zelden of juist frequent voorkomt is mij onbekend.

Naast de kleur is er nog de kwestie van de datering én van de functie van de pot en de put.

Eerst de datering.

Glazema dateert de pot op de 10e eeuw. De pot heeft een gat in de bodem. Onder deze pot is een veldstenen putje aangetroffen en Glazema zegt daarover: *.....is er grond voor de veronderstelling, dat de veldkeienput van paganistische herkomst is* en ook: *Van een verband en gelijktijdigheid tussen put en pot is dan o.i. ook geen sprake*. Maar dat staat nog te bezien.

Zijn beide dateringen — 10e eeuw voor de pot, “paganistische herkomst” voor de put

— kunnen elkaar overlappen, ruim zelfs. Het paganisme heeft zeker tot voorbij de 10e eeuw bestaan naast het christendom, d.w.z. elk in zijn eigen “territoir” en/of juist naast elkaar in één en hetzelfde gebied of zelfs in enclaves over en weer (22). Naar mijn beste weten komen vroege kogelpotten voor vanaf de 8e eeuw; blijkens een artikel van Braat (1940) zijn in Harten fragmenten van vroege kogelpotten aangetroffen uit de 9e – 10e eeuw. Sterker, Oosting schrijft (p. 112): *Middeleeuwsche kogelpotten kwamen uit de haardvuren van een “schot” nabij den Hartenschen weg.....”*.

Nu de functie van het geheel van pot en put.

Glazema zegt dat er geen communicatie mogelijk was tussen deze twee. Dat is om twee redenen te begrijpen: a/ er zou wateroverlast in de kerk kunnen ontstaan door binnenstromend grondwater — de kerk staat dicht bij de Rijn — en ook b/ er zou “heidens-heilig” rivierwater een gewijde kerk binnendringen en dat kan niet de bedoeling zijn geweest.

Tiemens duidt de kogelpot met de deksteen aan als het *sacrarium* (p.17), maar hoewel het niet geheel duidelijk is wat hij daarmee precies bedoelt heeft het er wel alle schijn van dat de bouwers hier een bepaald symbool hebben willen creëren. Een symbool, mogelijk gerelateerd aan een heidens ritueel — pot en put dateren uit voorchristelijke tijden — of als een verwijzing naar de abdij van Werden. Meer daarover in de paragraaf “Kerkbouw-Oosterbeek”.

Misschien behoort de naam Oosterbeek in de lange rij van toponiemen die (kunnen) herinneren aan voorchristelijke goden en cultusplekken. Slechts weinigen daarvan zijn nu nog bewijsbaar, mede omdat de kerk al vroeg de sporen ervan heeft uitgewist. Of juist het omgekeerde deed: ze — de namen van die cultusplekken — heeft vermomd en geïntegreerd in haar eigen geloofsleer. Een ander voorbeeld in de regio van een “ooster”-toponiem dat mogelijk verwijst naar Ostara is het hiervoor al genoemde Oosterhout in de Betuwe, dat in de volle middeleeuwen Ostreholt heet. In deze plaats zijn aardewerk beeldjes van de vruchtbaarheidsgodin Cybele, twee leeuwen en Apollo aangetroffen; het beeldje van Cybele is overigens gemaakt van roodbakkende klei, terracotta, óók de kleur van Ostara.

Voor beide plaatsen — Oosterbeek en Oosterhout — geldt dat er wel een oostelijk beekje of bos is, maar geen westelijk, zuidelijk of noordelijk. Een ander voorbeeld op de Zuidzoom betreft de naam Herodna — mogelijk verwijzend naar de godin Hrethna of Hretha — die de Utrechtse kerk niet vermeldt in de goederenlijst van 866, zie hierna.

Terug nu naar de bespreking van de overdrachtsakte.

Het is niet ongevoen dat een pastoor optreedt als schrijver voor derden en de reden is dat zeer weinig anderen de schrijfkunst meester zijn, evenmin als beheersing van

het Latijn. Zo schakelen in 1497 Arnt van Middachten, zijn vrouw Belia van Wilp en Evert van Wilp de pastoors van Ellekom en Oosterbeek in bij een magescheid tussen de beide partijen (23).

De vraag is nu in welke hoedanigheid Bernoldus de akte heeft geschreven.

De laatste zin van de akte luidt: *Ego Bernoldus indignus presbiter libenter Friderico episcopo* (Ik Bernoldus, onwaardige en gewillige priester van bisschop Frederik).

Het woord “onwaardig” oogt als een voor die tijd passende zelfkwalificatie van een pastoor tegenover de bisschop en is ook niet ongebruikelijk. Ook als Bernoldus niet de dorpspastoor maar de afgevaardigde van de bisschop zou zijn zou het “onwaardig” te begrijpen zijn. Alhoewel: in dit geval zou Bernoldus bevoegd zijn om uit naam van de bisschop te handelen voor de St. Maartenkerk en had hij zich wellicht op zijn hoge positie kunnen laten “voorstaan”: de bisschop stuurt toch niet zo maar iemand?

Het woord “libenter” is (lijkt) overbodig: een pastoor is vanzelfsprekend gehoorzaam aan de bisschop, zijn “gewilligheid” is niet relevant. Dat geldt voor het geval Bernoldus de pastoor van Oosterbeek zou zijn, als hij als pastoor voor deze gelegenheid zou zijn “ingehuurd” van een andere kerk, maar ook als hij de akte zou hebben opgesteld als gedelegeerde van de bisschop.

Zou hij pastoor zijn geweest dan kan “zijn” kerk niet een eigenkerk zijn geweest. Want, zou Bernoldus bisschoppelijke toestemming hebben om zich, in een officieel stuk betreffende een schenking tussen belangrijke actoren, te omschrijven als een dienaar en priester van de bisschop, terwijl hij dat de facto niet is? En hoe waarschijnlijk is het dat een eigenkerk een “presbiter” zou hebben in een tijd waarin die vermoedelijk schaars waren? Heel vaak — meestal? — stellen eigenkerkheren iemand uit de eigen kring aan, een vertrouwenspersoon die kan schrijven. In de 16^e eeuw treedt Willem Kerckhoff op als pastoor van Wolfheze en Heelsum, maar rond 1500 was hij als notaris betrokken bij een akte van Margaretha van Homoet, vrouwe van Dorenweerd terzake van een jaarrente uit de Dorenweerd.

Vermoedelijk dus is het gebruik van de uitdrukking “gewillig en onwaardig” een gangbare formulering waaraan geen speciale betekenis kan worden toegeschreven.

Hoe ook, uit dit en ander onderzoek blijkt evenmin dat er in 834 ook werkelijk een kerk in Oosterbeek wás. In de al genoemde goederenlijst van de Utrechtse Maartenkerk uit omstreeks het jaar 866 worden Oosterbeek en de Praast niet genoemd. Maar: ook de plaatsen Brakel, Dolder, Doetinchem, Herodna, Loenen en Zilven, door graaf Rodgar in 838 aan “Utrecht” geschonken, komen niet in deze goederenlijst voor. Later meer hierover.

Het blijft dus onduidelijk in welke hoedanigheid Bernoldus op 25-12-834 heeft geacteerd.

Nu iets over de datum van de akte. De schenking “an sich” is een zaak tussen christenen, de Maartenkerk en Wibrecht en Waltbert, maar er zijn ook tien Saksen die de akte hebben bezegeld. Kennelijk hebben zij de behoefte gehad om met name te worden genoemd en ook als groep en apart van de christenen te worden geboekstaafd. De christenen hebben bereikt dat de datum van de akte wordt gesteld op de geboortedag van Jezus; voor de Saksen valt deze datum enkele dagen na hun winter- of decemberwende. De volgende dag zullen de Saksen hun betrokkenheid bij deze overdracht wel hebben betreurd: de natuur keert zich dan a.h.w. tegen hen, want er steekt een ongekend zware storm op in noordwest Europa en de daarmee gepaard gaande stormvloed veroorzaakt vele doden.

In dit verband nog een enkele opmerking over het toponiem “Ostarbac”. De naam komt voor het eerst voor in de onderhavige akte. Strikt genomen is het dus de vraag of “Ostarbac” vóór 834 ook inderdaad de gebruikelijke naam in het dagelijks verkeer was of dat het gebruik van de naam in de akte — tot tweemaal toe — een compromis is geweest tussen de betrokken christenen en de Saksen: de christenen “scoren” de 25^e december, de Saksen de naam van Ostara.

Met als doel een betere duiding van de schenking heb ik geprobeerd de 32 bemiddelaars en getuigen te identificeren (24).

Het resultaat is pover.

Ouo: Wellicht gaat het hier om de Ouo, die ook wordt genoemd Uffo of Liudolf († 27-06, vóór 852). Hij heeft twee broers, Bruno en Bovo, zijn ouders zijn onbekend en hij is getrouwd met Richeit, dochter van Ricfrid; het stel heeft vijf kinderen. Ouo is mogelijk lid van de familie van Liudolf, waaruit latere koningen van Duitsland voortkomen.

Theodans: Vermoedelijk op 07-02-828 betrokken bij een schenking van Gerowardus, zoon van Landwardus, van goederen en horigen — Langerak, Heelweg, Aalten Varsseveld, Hummelo, Heze en Azewijn — aan de Utrechtse St. Maartenkerk. Deze Gerowardus is vrij zeker identiek aan de vader van Gerward van Gendt, zie de schenking van een halve hoeve in Seelbeek in 839.

Egilbreht: Voor Egilbreht zie o.a. overdracht van de gebroeders Egilbreht en Frevvibreht aan het klooster van St. Gallen op 28-12-847 in Codex Diplomaticum Alemanniæ & Burgundiæ, p. 260 en ook in Codex Episcopatus Ratisbonensis, dl I, Nr. XV, anno 810, p. 10/11.

Uuilbald (Wilbald): Bij de schenking van graaf Rodgar aan de Utrechtse St. Maartenkerk van 838 is een Willibald betrokken.

Frideric: Bisschop te Utrecht van 815/816 – 835/837; hij komt voor het eerst voor op 07-02-828 wanneer een Geroward de z.g. Bisschopswijk bij Emmerich (D.) en goederen te Didam schenkt aan de Utrechtse kerk. Deze Geroward is vrij zeker identiek aan de vader van Gerward van Gendt, genoemd onder de gift in 839 van een halve hoeve in Seelbeek. Zie ook onder Theodans, hiervoor.

Sigiric: In 847 belegeren de Noormannen de graven Sigiric en Liuthar en trekken dan door naar de andere kant van de Rijn, naar Dorestad en Meinerswijk, dat zij plunderen.

Bernold: Opsteller van de akte. Geen nadere informatie.

Alfric: Wellicht Alfrich (? - 845), bisschop van Utrecht in 838. Hij is een broer en de opvolger van de Utrechtse bisschop Frederik in 834. Vermoedelijk is dus de “Oosterbeekse” Alfric uit 834 de latere Utrechtse bisschop Alberic II tussen 838 en 845.

Alfher: Al in 815 schenkt een Alf(g)her aan Lorsch gronden en goederen in o.a. Empel, Orthen (nu Den Bosch), Rosmalen en Pelt. Mogelijk identiek aan Alfger in de schenking van Rodgar, 838. Ook komt een Alfher voor in de overdracht van Balderik, gedaan in de villa Wada in 850; hij wordt genoemd met echtgenote en een kind.

Boso: Onder de naam Boso is een graaf bekend en een abt van Fleury; mogelijk/waarschijnlijk gaat het hier om één persoon. In juni 860 treedt hij op, o.a. samen met Siger, bij een overeenkomst tussen de koning der Westfranken Karel II en zijn broer Ludwig II, koning der Oostfranken. Boso wordt gezien als de stamvader der Bosoniden, een adellijke familie uit de Karolingische tijd die haar hoogtepunt bereikt in de 9e en 10e eeuw. Hij overlijdt voor 855.

Over de hier niet genoemde personen is binnen de gestelde criteria in dit onderzoek geen nadere informatie gevonden. De meerdere schrijfwijzen van een aantal namen leveren een moeilijk te nemen barrière op; in de vroege middeleeuwen worden geen familienamen gebruikt. De resultaten zijn niet bemoedigend en om die reden is een onderzoek naar de betrokkenen van de beide andere schenkingen achterwege gebleven.

838, 23 maart. Herodna in het land van Hintingo (Bijlage)

In navolging van Heidinga (1987) wordt thans vrij algemeen aangenomen dat het land van Hintingo gelegen is in het zuidwesten van de Veluwe; Herodna zou de vroegst bekende benaming kunnen zijn van het latere Harten en ook dat wordt vrij algemeen aanvaard, zij het dat ook de Harn bij Bennekom wel wordt genoemd als “opvolger”

van Herodna. Het probleem hierbij is dat de naam Herodna na het jaar 838 niet meer in de archieven voorkomt (25). Later meer hierover.

Harten ligt nu in en om het Renkumse Beekdal. Aan de westzijde van het dal ligt de Moft, het Mofbos. Dit bos is eigendom geweest van Wichman van Hamaland, die het aan het stift Elten heeft geschonken. Bij de grote boedelverdeling van 996 tussen dit stift en Adela van Hamaland en haar man Balderik komt de Moft definitief aan Elten. Ook de Moft zal — evenals zoveel andere goederen, zie hiervoor — in de 830-er jaren hebben behoord aan de voorganger(s) van Wichman van Hamaland anno 965. Benekom (Schoonhul is volgens Tersteeg (2016) identiek aan Nol in 't Bos), Heelsum en Wolfheze zijn in deze tijd ook eigendom van de christelijke voorganger(s) van Wichman van Hamaland. Daarmee zou Hintingo grotendeels zijn omgeven door gronden van de van Hamalands, een soort “blocking position” die Hamalandse gronden ook elders wel innemen.

De oorsprong van de namen Hintingo en Herodna is onbekend. Mogelijk is Herodna afkomstig van de Germaanse godin Hretha of Hrethna; Hrethmonath is de derde maand in het Saksische jaar.

Met de akte schenkt graaf Rodgar onder bepaalde voorwaarden aan de Utrechtse St. Maartenkerk gronden, goederen inclusief een drietal kerken, velden, bossen en families; op de Veluwe — naast Herodna — Brakel en Dolder in of bij Wageningen, Wageningen, Loenen en Zilven.

Onder de kerken bevindt zich de gewijde kerk, een omheinde hoeve met pachtgrond en horigen in Herodna in de pagus Hintingo; zoals gezegd is de akte (tot nu toe) de enige tekst waarin Herodna en Hintingo worden genoemd. De kerk is — zoals ook de twee andere kerken van de gift — een eigenkerk, natuurlijk van hout. In de vroege middeleeuwen is het z.g. domeinstelsel in zwang en in Herodna is dat kennelijk ook het geval: er is een omheinde hoeve, waarschijnlijk als versterkt centrum (sala, vronhoeve) en er zijn horigen. Hofstelsels liggen vaak langs een waterloop — soms als een gracht om de verdedigingswal of -muur — of een plas. Veelal heeft zo'n stelsel een eigen cultusplek en een eigen grafveld, waarop later in de tijd soms een kerkje wordt gebouwd. Vaak ook ligt het geheel op een rechthoekig stuk grond. Herodna wordt in de tekst een “villa” genoemd en dat is een gebruikelijke aanduiding voor een vronhoeve.

Aan het einde van de akte staat *Ego in dei nomine hungarius indignus prb. hanc praetariam*, “Ik, in de naam van God, Hungarius, onwaardige presbyter...”. Hungar is de naam van de latere bisschop van Utrecht (854-866). Hij zal voor deze akte zijn aangesteld door bisschop Alberik II. Hungarius, ook Hungerus Frisius genoemd, neemt als bisschop van Utrecht de wijk naar het St. Pieterklooster in het Limbursge

St. Odiliëberg in het bisdom van Luik, nadat Dorestad en Utrecht door Noormannen zijn verwoest, de inwoners vermoord — als ze al niet eerder waren verdreven — en Utrecht wordt bezet. Het klooster in Limburg wordt hem door de koning ter beschikking gesteld.

Evenals Bernoldus enkele jaren eerder in Oosterbeek, kwalificeert Hungar zich als “onwaardige presbyter”, maar hij zegt niet dat hij dat is van de bisschop; ook voegt hij er het woord “libenter” niet aan toe. De bisschop bevestigt de schenking. Vermeld wordt dat de akte is gepasseerd in het 25^e regeringsjaar van keizer Lodewijk de Vrome.

Over de persoon Rodgar is weinig bekend, slechts dat hij graaf (in of van de Liemers?) is geweest en welgegoed in Gelre. Mogelijk is hij dezelfde persoon als Hrotgar (Rotgar), een vazal en ministeriaal van graaf Matfrid; Hrotgar krijgt in mei 846 van Lotharius I voor trouwe dienst en op verzoek van Matfrid en van de abt Hucbert de kapel van de heilige Justina (Güsten bij Jülich, D.) in de gouw Ripuarië in de graafschap Jülich voor de duur van zijn leven; Lotharius bevestigt Hrotgard ook de huidige tienden van zijn villa Rödigen voor de duur van zijn leven (26). Güsten wordt op 20-10-871 aan het klooster van Prüm geschonken.

De akte getuigt van een geheel ander soort schenking dan die van de beide andere giften. Hier wordt een “deal” gesloten, een ruil in een bovenregionale overeenkomst van niet geringe omvang. In de overdracht worden in totaal 18 toponiemen genoemd, die zijn gelegen in een drietal grotere gebieden: de Liemers, de Veluwe en Utrecht. Van deze 18 namen zijn er 14 te identificeren en te lokaliseren.

In samenvatting:

Bekende toponiemen in de Liemers en op de Veluwe

Liemers

Thwina: Duiven [†]
Alatinge: Altigen bij Duiven
Ductinghem: Doetinchem [†]
Gruosna: Groessen bij Zevenaar [†]
Bracola: Brakel bij Wageningen

Veluwe

Luona: Loenen, Veluwe
Sulvelda: Zilven bij Loenen
Waganwega: Wageningen
Herodna: Harten bij Renkum¹ [†]
Thulere: Dolder bij Wageningen

Onbekende toponiemen in de Liemers en op de Veluwe

Liemers

Westarhesi, Heoa² [†]) en Fumarhara

Utrecht

Seist: Zeist
Hesi: Hees bij Soest

Veluwe

Werdupa

Lisidinon: Leusden
Theothorna: Doorn³

† Kerk

1. Algemene aanname. Een eerste onderbouwing daarvan later in dit werk
2. Ede? (Suggestie van Zeiler in Kerkpatrocinia en van Palmboom). Mogelijk gaat het hier om een verschrijving: Blijkens een schenkingsakte uit 794 is er een gouw *Hisloa* geweest, omgeving Brummen
3. Ten onrechte wordt wel gemeend dat Theothorne staat voor Dieren (Gld.)

In mijn interpretatie van de overeenkomst schenkt Rodgar gronden, goederen, bossen, waterlopen, hoeven, drie eigenkerken en horigen, (voor zover) die zich bevinden in Duiven, Altingen, Westarhesi, Ductinghem, Luona, Sulvelda, Waganwega, Werdupa, Herodna, Bracola en Thulere. In ruil daarvoor krijgt Rodgar van de Maartenkerk gronden, goederen, horigen en twee kerken, (voor zover) die zich bevinden in Grusosna, Fumarhara, Heoa, Seist, Lisidinon, Hesi en Theothorna, maar niet de eigendom daarvan; hij mag ze ten eigen bate gebruiken, levenslang en tegen betaling van een jaarlijkse vergoeding. Hoe, na de uitvoering van de akte, precies de juridische situatie is van de drie kerken die Rodgar aan Utrecht schenkt en van de twee kerken die hij ontvangt is mij niet geheel duidelijk; ook zijn er vragen over de positie van de vijf pastoors in kwestie en hun inkomen.

Uit het aantal kerken dat Rodgar overdraagt aan “Utrecht” kan worden geconcludeerd dat hij in 838 toch al geruime tijd gekerstend moet zijn geweest.

Is de omvang van deze schenking aanzienlijk groter dan die van Wibrecht en zoon in 834, een ander verschil is dat Rodgar de schenking niet via bemiddelaars doet en dat er niet een aparte groep van Saksische getuigen is. Een verschil is ook de vermelding dat de akte is opgesteld in het 25^e jaar van het keizerschap van Lodewijk. Maar, het grote verschil tussen de beide giften ligt hierin dat Wibrecht en Waltbert hun eigendommen vervreemden voor hun zieleheil en dat Rodgar ze door de schenking weliswaar vervreemdt, maar er gebruiksrechten voor terugkrijgt, alsook gebruiksrechten op andere gronden, goederen en een kerk.

839, Seelbeek (Bijlage)

De abdij Lauresham (Lorsch in Hessen, D.) ontvangt in het jaar 839 van Magofrid een halve hoeve in Selebach in het land Veluwe, *pagus Feloue*. Het gebied van de Seelbeek ligt in 839 daar waar het ook nu nog ligt: in de zuidwestelijke hoek van de rotonde op de v.d. Molenallee bij de kerk van Doorwerth, aan de westzijde van de Seelbeekweg; het gebied, later bekend geworden als de Elzenpas, wordt nu aan de westzijde doorsneden door de Italiaanse weg. Juist ten zuiden van de rotonde ontspringt de Seelbeek, die een tweetal poelen (27), de Oude Oosterbeekseweg en de Beeklaan passeert om vandaar door de Valckenierbossen te meanderen naar zijn monding in de Rijn, pal ten oosten van de driesprong Veerweg, Dunolaan en Fonteinallee.

Het klooster van Lauresham, gesticht in 764, heeft onder de persoonlijke bescherming gestaan van Karel de Grote. Het heeft uitgebreide bezittingen in de Betuwe, op de Veluwe en elders. In 793 schenkt het echtpaar Walter en Richlint goederen in Valburg, Gendt en Millingen alsook een hoeve en een gebouw in Uttiloch (ws. Uddel op de Veluwe) aan het klooster en de in Gendt geboren Gerward van Gendt — monnik, clericus, keizerlijk bibliothecaris — schenkt het klooster in 800 gronden, goederen en horigen in de Betuwe — in Gendt alleen al vijf hoeven — en op de Veluwe, in Meinerswijk en in Beek bij Nijmegen; ook Gerward's broer doet in dit jaar een schenking aan "Lorsch". De familie van Gendt heeft behoord tot de bovenregionale adel en is kennelijk welgegoed geweest **(28)**. Kort voor 839 trekt Gerward naar Gendt, vanwaar hij de goederen van Lorsch in de Betuwe, op de Veluwe, de Liemers en elders beheert **(29)**. De akte wordt opgemaakt in Gannita, nu het Betuwse Gendt **(30)**.

Ook in deze akte wordt weer vermeld dat de gift is gedaan tijdens het bewind van keizer Lodewijk. In 839 ligt Seelbeek dus in de Veluwe, niet in het "Osterbac" van 834. Kennelijk heeft de Seelbeek en een strook grond eromheen al vroeg gediend als grens tussen Oosterbeek en het gebied van Hamaland; de Hamalandse walburg op de Duno ligt op korte afstand ten westen van dit grensgebied. Deze situatie blijft onveranderd tot ver in de late middeleeuwen, wanneer Seelbeek in het kerspel van Wolfheze ligt **(31)**.

Over de persoon Magofrid is weinig met zekerheid bekend. Op 31-05-813 doen (een) Magofrid en zijn vrouw Waltrat een schenking van gronden en horigen in "silva Batero" aan het sanctum Nazarium van Lorsch. Met het "bos Batero" wordt wellicht Baarlo bij Bommel bedoeld. De "Seelbeekse" Magofrid heeft vermoedelijk al contact gehad met Lauresham via de reeds gekerstende familie van Gendt en de schenking is daarom in de plaats Gendt op papier gesteld. Maar eerder, in 814, heeft of krijgt Lauresham het bezit van een "mansum" in Meinwerswijk, in de nabijheid van Seelbeek. Er kan dus in 839 al een vrij lang en direct contact hebben bestaan tussen Magofrid en het klooster.

Zoals al gezegd worden de drie akten nogmaals gezien, maar nu vanuit de "Umwelt", de situatie op de grond.

In 814 erft Lodewijk de Vrome van vader Karel de Grote het gehele rijk, plus ook de keizerstitel. De keizerlijke waardigheid is niet een hogere trap van het koningschap, maar vervult de bijkomende functie van verdediger van het christendom. Tijdens het bewind van Lodewijk ontstaat het idee van de staat als een wereldlijk kader voor de kerk; de staat dient als geheel voort te bestaan onder de keizer. Maar de gewoonte is dat het rijk en de macht worden gezien als eigendommen van de vorst. Het aan deze gewoonte ontleende recht voorziet in de deling van de erfenis, in dit geval de deling van het rijk onder Lodewijk's zonen Lotharius, Lodewijk en Peppijn; de keizerstitel

zou echter overgaan op de oudste zoon Lotharius.

Al ruim voor het jaar 834 is de positie van keizer Lodewijk aanmerkelijk verzwakt. Tot aan dit jaar hebben de Vikingen al ettelijke malen de kusten van Frisia bezocht, er ontstaat onenigheid tussen Lodewijk en zijn drie zonen en ruzie tussen de broers onderling. De conflicten tussen vader en zoons spitsen zich toe in 829 en leiden er al in 831 toe dat Lotharius met een leger noordwaarts trekt en in Nijmegen een Rijksdag bijeen roept; in 833/834 is Lodewijk zelfs voor korte tijd afgezet geweest (32).

In 834 echter herkrijgt hij zijn oude positie en waardigheid en hij voelt zich sterk genoeg om de macht die Lotharius eerder had verkregen in de gebieden ten noorden van de Maas weer van hem af te nemen. In en vanaf 834 tot aan 850 lanceren de Vikingen meerdere aanvallen op Frisia, waarbij vooral de delta tussen de Rijn en de Maas het moet ontgelden. Dit gebied — met uitlopers oostwaarts tot aan Xanten en westwaarts tot aan de zeekust en Antwerpen — wordt uiteindelijk zelfs door de Vikingen bezet en dat met behulp van de drie broers. De grote steden in de Rijn/Maas delta zijn Dorestad, Tiel en Nijmegen, waarvan Dorestad — in elk geval tot tot in de 840-er jaren — met afstand de belangrijkste is. In 839 wordt Dorestad als leen overgedragen aan twee neven van de Deense koning. Tegen het einde van de 9^e eeuw is Tiel een grote internationale handelsplaats.

In 834 en vervolgens vrijwel jaarlijks tot in 839 — het jaar 838 is de enige uitzondering — zijn er plundertochten in de delta. Tuuk over deze periode: *Frankische doelen in de rivierendelta werden gedurende de periode waarin vader (Lodewijk de Vrome) en zoon (Lotharius I) met elkaar in conflict waren, praktisch jaarlijks geplunderd*. Los van deze troebele politieke situatie zijn er anno 834 nog steeds de aloude tegenstellingen tussen Franken en Saksen, die — na de capitulatie van Widukind in 785 — natuurlijk niet onmiddellijk zijn opgeheven. Onbekend is of de aanval in 834 tot de steden Utrecht, Dorestad en Nijmegen beperkt is gebleven resp. tot hoe ver de Noormannen het land zijn binnengedrongen. Afhankelijk van het precieze beloop van de Rijn in die tijd ligt Dorestad vrij dicht bij de Zuidzoom, over de Rijn zal de afstand van Dorestad tot Renkum ongeveer 25 km zijn en tot Oosterbeek ca. 35 km; nauwelijks een probleem voor de Noormannen, ondanks het feit dat ze wel stroomopwaarts moeten reizen.

Het valt op dat zowel Oosterbeek en de Praast als de tien bekende plaatsen uit de gift van Rodgarius gemakkelijk over de Rijn en de IJssel te bereiken zijn en dus zeker ook binnen het bereik van de Vikingen liggen. Waarschijnlijk is de ringwalburg op de Duno — zoals andere burgen van dit type inclusief die op de Heimenberg bij Rhenen — gebouwd in de tijd van de rooftochten van de Vikingen (33). Deze beide burgen zullen blijken hun ovale vorm wat later zijn gebouwd dan de cirkelvormige Zeeuwse ringwalburgen, zeg “ergens” in de 9^e eeuw (na ≈ 834?).

*Door Vikingen bezet gebied medio 9e eeuw
 Uitsnede uit kaart Vikingen in de Lage Landen,
 Bron: Bosatlas voor de geschiedenis van Nederland, p. 89*

In 839 verzoenen Lodewijk en Lotharius zich en even later houden ook de aanvallen van de Noormannen in het gebied op; bij deze gelegenheid krijgt Lotharius ook Frisia terug. Ook na de 830-er jaren komen de Noormannen terug in het gebied, zoals blijkt uit enkele voorbeelden: In 845 vallen ze Frisia opnieuw aan, maar er worden dan meer dan 12000 van hen door de Friezen gedood; in 846 steken de Noormannen opnieuw Dorestad met twee andere dorpen in brand, a.h.w. voor de ogen van Lotharius die op zijn palts in Nijmegen verblijft, maar niets kan uitrichten. In 847 leveren de Noormannen strijd tegen de graven Sigirus — mogelijk dezelfde als Sigiric, getuige bij de schenking van Oosterbeek en de Praast in 834 — en Liutharius, varen de Rijn op achter Dorestad stroomopwaarts naar Meginhardeswich (Meinerswijk), dat zij plunderen en verwoesten. De naam Meginhard komt herhaaldelijk voor bij de voorvaders van Wichman van Hamaland; zie ook de Bijlage Meinwerswijk (800, 814). De Meginhardus uit het begin van de 9e eeuw is, blijkens de schenkingen, een christen. Was hij misschien ook degene die in deze tijd een deel van het koninklijk domein rond Arnhem in beheer hield? Als dat zo zou zijn vallen de Noormannen in 847 niet slechts het goed van een christen aan, maar ook een beheerder van een deel van het koninklijk domein aldaar.

In de herfst van 852 trekt de koning op tegen de Noormannen die in de lente van dit jaar met 252 schepen (!) Friesland hebben gebrandschat. In januari 863 verwoesten de Noormannen o.a. Dorestad en Xanten, waarna koning Lothar in maart en april een veldtocht tegen hen begint. In 880 verwoesting en bezetting van Nijmegen. In 892 wordt het klooster van Prüm — niet voor het eerst: in januari 882 had een eenheid van

circa 300 Vikingen de abdij ook al aangevallen — door de Noormannen aangevallen en wordt nu ook verwoest; vervolgens stelt abt Regino in 893 een goederenlijst op, de Prümer Urbar, waarop de naam Arnhem voorkomt (Bijlage). Als de Noormannen vermetel genoeg waren om een dergelijk veraf gelegen koninklijk goed te verwoesten rijst de vraag of zij dan een in Arnhem gelegen koninklijk domein ongemoeid zouden hebben gelaten (34).

Hoe “passen” de drie schenkingen nu in dit geheel?

Omdat Wibrecht en Waltbert tussenpersonen inschakelen bij de effectueering van de schenking heeft het er alle schijn van dat zij hun gift aan de Maartenkerk zo veel mogelijk hebben willen verhullen. Verder wordt in de akte een strikte scheiding aangebracht tussen Franken en Saksen; ook worden alleen gronden en goederen geschonken die onder Frankisch recht staan, waardoor “op de grond” en voor een ieder zichtbaar deze goederen kunnen worden onderscheiden van eventuele gronden en goederen die onder Saksisch recht staan. Dit geeft reden om aan te nemen dat het groepje Saksische mannen eigendommen heeft in “Osterbac et in Prast”. De datum van de overdracht, het is al gezegd, is vermoedelijk een compromis tussen de Franken en de Saksen. Tenslotte wordt de akte niet gedateerd in het zoveelste regeringsjaar van keizer Lodewijk, zoals niet ongebruikelijk was.

Waarschijnlijk is Waltbert in 834 nog minderjarig. Hij is enig kind en zijn vader is wellicht al in 827 maar mogelijk ook na 834 overleden. Vader Wibrecht, of de voorgeden van Waltbert, zullen alles in het werk hebben gesteld om de veiligheid en de belangen van de stamhouder zo goed mogelijk te beschermen in deze gure tijden. Daartoe wordt hij a.h.w. eerst juridisch “losgekoppeld” van de gronden en goederen die hij heeft in *Ostarbac et in Prast*, waarna de schenkingsakte kan passeren voor zijn zieleheil en dat van zijn vader. De tien Saksen die de akte bezegelen willen ook bescherming en wel tegen de Vikingen. Niet noodzakelijkerwijs omdat zij vijanden van de Vikingen zouden zijn, maar omdat zij op basis van deze akte gedocumenteerd kunnen aantonen — en zo nodig op de grond aanwijzen — welke gronden en goederen aan hen behoren en niet aan de Franken of aan een kerk. Maar het lijkt dat ook de christenen zich hebben willen “indekken”. In de akte staat een waarschuwing — het is hiervoor al vermeld — om de schenking niet te (laten) schenden omdat God dan streng zal optreden; en misschien hadden Wibrecht en Waltbert daarmee ook wel hun zes bemiddelaars op het oog.

In de opsomming van de tien Saksen komt ook de naam Boso voor en dat roept vragen op. Allereerst waarom hij tot de groep der Saksen is gerekend; hij “oogt” meer als een Frank dan als een Saks. Daar komt bij dat hij op 10-07-826 door tussenkomst van keizer Lodewijk zijn eigendommen in Beek bij Nijmegen — acht hoeven en een kapel — ruilt tegen vergelijkbare eigendommen in Vercelli (I). Is deze toch wel on-

gebruikelijke ruil nu een voorbode of juist een symptoom van de troebelen die vanaf ca. 829 de delta tussen Maas en Rijn beheersen? Getuige de aanval der Vikingen op Nijmegen in 834 ligt Beek zeker binnen het bereik van de Vikingen. Heeft Boso nog andere goederen in de nabije regio die binnen het bereik van de Noordse plunderaars liggen? Dat blijft een vraag.

Een belangrijk aspect in dit geheel is ongetwijfeld geweest de persoonlijke verhouding tussen Waltbert, Lotharius en zijn zoon Lodewijk, die zoals hiervoor is beschreven tot laat in de 850-er jaren goed is geweest.

Een ander punt is de vraag naar de verhouding tussen het beoogde eeuwige zieleheil van Wibrecht en Waltbert — beiden overtuigde christenen — en de schenking van wat gronden, goederen en horigen op grote afstand van hun domicilie. Vermoedelijk ligt het antwoord hierop in de functie van de keizerlijke waardigheid, de bescherming van het christendom door de keizer. Wellicht hebben de donoren hun eigendomsrechten op de diverse schenkingscomponenten willen overdragen aan een religieuze instelling — de Maartenkerk — omdat die componenten vervolgens door de aanvaarding ervan door de Maartenkerk a.h.w. zouden worden omgezet in geestelijke goederen, goederen althans die nu zouden vallen onder de keizerlijke functie van beschermer van het christendom. Aldus zouden dan de gronden, goederen en horigen beter beschermd (kunnen) zijn tegen de Noormannen dan wanneer zij privaat eigendom waren gebleven.

Onnodig te zeggen dat dit alles de bevestiging behoeft van historici die zijn gespecialiseerd in de materie van de keizerlijke bescherming van geestelijke goederen.

Ook de schenking van Rodgar kan op deze wijze worden verklaard. Hij schenkt eigendomsrechten op gronden, goederen, kerken en horigen aan de Maartenkerk en krijgt gebruiksrechten terug op zijn vroegere eigendommen en dezelfde rechten ook op kerken, gronden en goederen in Groessen en in het Sticht Utrecht, die in de eigendom blijven van het bisdom. Weliswaar wordt de overeenkomst tussen Rodgar en de Maartenkerk helder vastgelegd in de akte, dat betekent niet dat er daarna ruchtbaarheid aan wordt gegeven. De schenkingsdelen worden immers niet vermeld in de goederenlijst van omstreeks het jaar 866. Daarvoor was, rondom dit jaar, ook voldoende aanleiding, althans afgaande op wat Böhm over deze periode schrijft: “In Friesland en in de omgevingen van de Rijnmondingen tot aan Xanten toe werden de roofhorden der Noormannen vaak gezien; driemaal (863, 864, 867) trok Lothar tegen hen in het veld, op de tweede keer kocht hij ze met een flinke som af”.

En tenslotte de schenking van Magofrid in 839: Deze laat zich op dezelfde wijze toelichten als de beide voorgaande.

Aan het einde van deze paragraaf nog enkele notities over Harten, Renkum en Heelsum.

Harten en Renkum

In de goederenlijst van 866 van de Utrechtse Maartenkerk komt de volgende post voor (Schwartzenberg, p. 51, nr. 23): *...in Rudinhem quarta pars totius villa...* : “in Rudinhem het vierde deel van ’t geheele Vlek”; de bijpassende noot zegt: “Redichem of Rekom tusschen Arnhem en Wageninge”. Het latijntalige stukje tekst zal geen verkeerd citaat zijn, want het komt overeen met de originele tekst van de goederenlijst en wordt ook precies zo door andere schrijvers (o.a. Elias Luzac, 1801; Asch van Wyck, 1842) weergegeven. De vertaling in het Nederlands is eveneens correct en uit het tekstverband is niet af te leiden of het hier inderdaad om Renkum gaat.

Nu valt het op dat Herodna — kerk, gronden en horigen — in het geheel niet voorkomt op de goederenlijst. Hiervoor is al betoogd dat Herodna in 838 grenst aan het “Hamalandse” Renkum en zelfs waarschijnlijk door gronden van de familie Hamaland is omgeven. De vraag is dus of de gronden die de Maartenkerk in 838 als gift kreeg identiek kunnen zijn aan de grond zoals die in de goederenlijst van de kerk wordt omschreven, het vierde deel van de plaats Rudinhem.

Er zijn redenen om die vraag positief te beantwoorden. Allereerst enkele globale indicaties:

- dat het gebied van Herodna zou overeenkomen met $\frac{1}{4}$ van Rudinhem komt niet als een grote verrassing
- er is geen enkele aanleiding — laat staan dat er bewijs zou zijn — dat er in het gebied van Herodna en Renkum meer dan twee grondeigenaren zouden zijn geweest tussen 838 en 965
- uit dit en eerder onderzoek zijn mij — buiten het Rudinhem van 866 om — voor Renkum geen 9^e - eeuwse schrijfwijzen en/of toponiemen bekend geworden; tot nu toe dateren de vroegste uit de tweede helft van de 10^e eeuw, o.a. Radinchem (970), Redinghem (996)
- in het licht van de gebruikte toponiemen in de 10^e eeuw oogt Rudinhem m.i. niet als een onlogisch toponiem voor de plaats Renkum in de 9^e eeuw. In de goederenlijst wordt Rudinhem een “villa” genoemd. Wellicht was het Hamalandse Renkum van 866 op de grond ook bekend als een “villa” — er is niets over bekend, maar waarschijnlijk is het wel — zeker is wel dat Herodna in 838 als “villa” is aangemerkt
- wordt nu even aangenomen dat in het jaar 866 de plaats Rudinhem inderdaad identiek is aan het “Hamalandse” Renkum, zoals dat bekend is uit de tweede helft van de 10^e eeuw, dan is het meer dan waarschijnlijk dat het de christelijke voorganger van Wichman van Hamaland is die in 866 de eigenaar is van $\frac{3}{4}$ deel van Rudinhem; een dergelijke situatie heeft zich immers ook voorgedaan in andere gebieden.

Terwijl, kennelijk, Herodna in 866 nog maar circa 30 jaar in de eigendom van de Maartenkerk is, wordt het nu door dezelfde eigenaar achterwege gelaten in een openbare goederenlijst. Maar dat kan ook worden gezegd van b.v. de kerkelijke eigendommen in Oosterbeek, de Praast en plaatsjes op de Veluwe en in de Achterhoek/Liemers, toponiemen die steeds in de archieven zijn blijven figureren en vaak nu nog herkenbaar zijn.

Opmerkelijk is de cryptische formulering die de kerk gebruikt in de vermelding van zijn goed in Rudinhem: het wordt niet in objectieve termen beschreven, maar de omvang van het goed wordt omschreven in relatie tot dat van een andere eigenaar, de voorganger van Wichman. Waarom de kerk daarvoor heeft gekozen is onbekend. Wilde men elke mogelijke verwijzing naar Hrthna uitbannen? Had het te maken met het gegeven dat, in vergelijking met de andere plaatsjes van de akte, alleen Herodna zo'n machtige buurman had als de voorganger van Wichman? Was het de continue dreiging van de Vikingen? Of ging het hier om een combinatie van deze en mogelijk andere factoren? Was Rudinhem in 866 ook de op de grond gebruikte plaatsnaam?

Herodna zal geheel uit beeld zijn geraakt, zeker omdat de Maartenkerk de plaats niet noemt in 866 en mogelijk ook omdat het hier een kleine nederzetting betreft, geïsoleerd liggend, want vrij ver van de grote bevolkingsconcentraties langs de Rijn, maar welke van deze beiden de doorslag heeft gegeven is onbekend. Herodna zal één van die vele Veluwse plaatsjes zijn die in de loop der tijd (onder het zand?) is verdwenen.

Nog twee laatste opmerkingen over Herodna, Rudinhem, Harten en Renkum.

- Oosting komt, op andere gronden dan hierboven aangevoerd, in 1936 tot deze constatering: *..... is dit een reden te meer om Harten te zien als een oorspronkelijk niet tot Renkum behorende nederzetting*
- Uit archeologisch onderzoek blijkt dat het gebied van Harten vóór de 10^e eeuw zeker bewoond is geweest. Braat toont dat aan voor de 9^e en de 10^e eeuw: hij vindt scherven van kogelpotten uit die tijd; een ronde waterput dateert uit de Karolingische tijd (≈ 750 – ≈ 950); scherven van Karolingisch aardewerk uit de 9^e eeuw. Huisman vindt Merovingische (≈ 400 – ≈ 750) en Karolingische scherven aan de oppervlakte (velden C + D) en in proefputten op veld D. De onderzoeksterreinen liggen in het Renkumse beekdal, vanaf de Bennekomseweg noordwaarts tot aan de tweede afwatering die dwars door het dal loopt op ca. 750 m afstand van de Bennekomseweg (35).

En zo — denk ik — wordt door de schenking van Rodgar in 838 de basis gelegd voor wat in de rentmeesterrekening van 1333/4 wordt genoemd de *parochia Rudinchem et Harten*. Er wordt dan — vijf eeuwen na de schenking van Rodgar — ken-

nelijk nog steeds een onderscheid gemaakt tussen Renkum en Harten. Wat heet bestuurlijk wordt Harten pas in 1817 bij Renkum gevoegd (Geschiedkundige atlas van Nederland, dl I, S. Muller Hzn, 1921, p. 438). Kort daarna, op 01-01-1818 wordt gemeente Oosterbeek gesplitst in twee nieuwe gemeentes: Renkum en Doorwerth en op 01-05-1923 wordt de gemeente Doorwerth opgeheven en bij Renkum gevoegd.

In een aantal regesten betreffende de overdracht van goederen, gronden en rechten in het gebied van Harten tijdens de late middeleeuwen wordt het gebied aangeduid zonder een verdere aanduiding zoals het gebruikelijke “gelegen in het kerspel”. Het gebied lijkt dan ook niet meer geheel aan het bisdom te behoren. Los van een “vaderzoon-schenking” in 1309 is er een aantal regesten waarin de bisschop van Utrecht de tienden tot Harten beleent aan privé personen (Bijlage). In de 15e eeuw koopt het Onze Lieve Vrouweklooster van tijd tot tijd van privé personen onroerende goederen in Harten. Het voert te ver daarop hier nader in te gaan.

Tenslotte Helsem en Heslemaholta

De goederenlijst vermeldt verder (p. 52, de nrs. 65 en 67) resp. “In Helsem vyf Mansa” met in de bijbehorende noot “Helsem” en “In Heslemaholta drie” met bijpassende noot “Heslemsholte”. Ook hier levert het tekstverband geen aanwijzing op, de beide toponiemen staan ruim 40 posten lager op de goederenlijst dan Rudinhem. Van Asch van Wyck (p. 231-215) noemt Rudinhem, Heslem en Heslemaholta ook, maar zonder enige verdere aanwijzing. Merk op de positie van de letters s en l bij beide schrijvers. Elias Luzac (1801) schrijft Hoslemaholta.

Wordt hier bedoeld Heelsum en Heelsummerhout, het Heelsumse bos? Vermoedelijk wel, maar over het Heelsum van de volle middeleeuwen is niets bekend, dus blijft het nog een vraag. Maar misschien bieden de zojuist genoemde en andere regesten toch enig zicht op een nadere duiding. Op 17-04-1309 geeft ene Hugo de Heelsem onder zekere voorwaarden aan zijn zoons het vrije bezit van een hoeve in het Hertener bos en van een hoeve in het Heelsemmer bos (**36**). Het kapittel van St. Jan heeft, blijkens zijn goederenlijst, een waarschap van 3½ hoeve in het bos van Harten (**37**). Vermoedelijk is de waarschap door Bernulphus, bisschop van Utrecht en patroonheilige van Oosterbeek, aan het kapittel geschonken toen hij dat medio 11e eeuw oprichtte.

Uit een en ander blijkt dat er in 1309 een Heelsums bos is en een Hertener bos. Onbekend is of dit één bos was, gelegen in de kerspels van Wolfheze en van Renkum, of juist niet. De regesten van 1409, 1434 en 1481 maken daarnaast melding van de Mersch, (Merssche, Marsch) naast Hirten en Heelsum, waarop rott-tienden rusten. Mersch of mars, marsland, is een gebruikelijke duiding voor laagliggende, drassige grond en de in de regesten bedoelde Mersch behoeft allerminst de of een uiterwaard bij Renkum te zijn, alhoewel daar wel een Redinkhemmermersche was. In deze jaren komt mersch ook voor in o.a. Hattem (1444), in het kerspel Ryenen (1457, Rhenen) en elders.

In de late middeleeuwen heeft Harten zich oostwaarts, buiten het beekdal, uitgestrekt tot in (of aan?) de parochie van Wolfheze; zoals hiervoor gezegd is de westzijde van het Renkumse beekdal ingenomen door het Moftbos. Uit een stuk van 18-07-1657 blijkt dat de noordwestelijke grens van Wolfhees – dan *Nieuw Wolfheese* genoemd – aan de *Hertensche beek* ligt (38).

Conclusie

Volgens dit onderzoek heeft het christendom op de Veluwezoom post gevat in de 8^e eeuw – wellicht in het eerste deel ervan – en wel in Arnhem en directe omgeving, meer precies in het koningsgoed van de Frankische vorst(en). Mogelijk/waarschijnlijk is het goed eerst door een voorganger van Wichman aan de koning geschonken en heeft hij daarna een deel (als leen?) teruggekregen. Niet bewezen is dat er ≈ 750 een kerk zou zijn geweest, aannemelijk is wel dat er op een domein van een christelijke vorst een godshuis zal zijn geweest. Onbewezen is of het domein in en om Arnhem half om half was verdeeld tussen het vorstenhuis resp. het klooster van Prüm en de voorganger van Wichman. Echter, indien de vermoedelijke grenzen van het domein – Velp in het oosten en Afferbeec in het westen en de ligging van de centrale hoven daartussenin – enige indicatie zijn, is het denkbaar dat het domein inderdaad in twee ongeveer gelijke delen is gesplitst, zoals Verkerk meent.

Het is niet erg riskant om te zeggen dat Wichman's voorgangers in de 8^e en de 9^e eeuw – mogelijk iemand met de naam Meginhard – hebben behoord tot de aristocratie van het Frankische rijk, zoals Wichman later heeft behoord tot de aristocratie van het Duitse rijk.

Voor de Zuidzoom komen signalen van een “christelijke aanwezigheid” uit iets latere tijd, de jaren dertig van de 9^e eeuw, maar dan blijkt ook meteen dat het christendom er toch al geruime tijd moet zijn geweest.

Mogelijk valt er voor wat betreft de kerstening van de Veluwezoom geen onderscheid te maken tussen Arnhem en de Zuidzoom, klein als het gebied is; dat ligt ook hierom voor de hand, dat het koningsgoed Arnhem van de Frankische vorst(en) zich naar alle waarschijnlijk westwaarts tot aan de gronden van het latere Mariëndaal heeft uitgestrekt.

Ook na dit onderzoek is nog steeds onbekend of er in het midden van de 8^e eeuw of eerder in Arnhem en directe omgeving actief door zendelingen is gemissionieerd en, zo ja, door wie. Mogelijk is er geen zending gedreven, omdat de christelijke koning zelf en zijn christelijke vazal – de voorganger van Wichman van Hamaland – er gezamenlijk een groot domein hadden en de bevolking dus wel snel de nieuwe leer zal hebben aanvaard. Mogelijk is er later, vanuit het domein, wel door de abdij van Prüm

zending gedreven in Arnhem en directe omgeving.

Het klooster van Prüm was niet alleen prestigieus, het was ook glorieus, want het was gesticht door en had nauwe banden met de keizerlijke familie. Maar dit klooster was minder welgegoed in de Lage Landen, slechts in Arnhem, Voorst, Oldenzaal en in Teisterbant. In en rond deze plaatsen en in Teisterbant is Wichman anno 965 gegoed en zijn voorganger in de 8^e eeuw zal dat ook zijn geweest. Te verwachten is dat hij althans een deel van deze eigendommen aan de koning of het klooster zal hebben overgedragen. Voor wat betreft het domein in en rond Arnhem was het wellicht een punt dat deze voorganger van Wichman zijn domicilie in de buurt had, in de IJsselregio of op de Zuidzoom. Meginhard (Bijlage) is in 800 en 814 gegoed in Meinerswijk.

Dezelfde vragen over de Zuidzoom — waar Wichman's voorganger zeer welgegoed was — zijn eveneens onbeantwoord gebleven. Echter, zou er op de Zuidzoom wel zending zijn gedreven dan is het niet onredelijk — en wellicht plausibel — te veronderstellen dat Liudger er een actief aandeel in heeft gehad. Ook in andere aan de voorganger van Wichman toebehorende gebieden en plaatsen — b.v. Naarden en Oene — heeft hij vermoedelijk gewerkt zonder dat dat uit primair archiefmateriaal blijkt.

Op grond van de aanwijzingen, hiervoor aangegeven, kan althans voorlopig worden besloten dat achtereenvolgende voorgangers van Wichman van Hamaland hoogstwaarschijnlijk al sedert medio 8^e eeuw christenen waren. Na de stichting van het klooster van Werden in 793 is er wel een vorm van samenwerking geweest tussen deze voorgangers en het klooster. Het klooster heeft een grote rol gespeeld in de kerstening van de bevolking, waarbij het opvalt dat het ook veel heeft gewerkt in gebieden die aan de voorganger(s) van Wichman hebben behoord; de kerstening van deze gebieden — en daarmee in feite van grote delen van de Lage Landen benoorden de grote rivieren — is de facto vooral het werk geweest van dit klooster en van voorgangers van Wichman.

Kortom, op het gebied van missie en kerstening was hier sprake van een intensieve samenwerking tussen een prestigieus klooster met een rijksaristocratische familie of voorgangers daarvan, waarbij het klooster a.h.w. kon floreren omdat de familie zoveel zendingsterreinen kon aanbieden.

Het is niet goed voorstelbaar dat de kerk van Utrecht in het geheel niet betrokken zou zijn geweest bij de missie op en de kerstening van de Zuidzoom, maar aanwijzingen daarvoor zijn niet gevonden. Mogelijk is graaf Rodgar door “Utrecht” bekeerd, in het jaar 838 zal hij immers al geruime tijd christen zijn.

Tenslotte het klooster van Lauresham. Dit lijkt zelf op de Zuidzoom niet actief te zijn geweest. De schenking van Magofrid in 839 aan dit klooster van een halve hoeve in

Seelbeek komt vermoedelijk tot stand omdat de donor bekend is met de familie van Gendt, een bovenregionale adellijke familie.

Wibrecht en Waltbert zullen zeker tot de rijksaristocratie hebben behoord. Over Rodgar is te weinig bekend om iets over zijn “status” te kunnen zeggen. Uit de overeenkomst van 839 komt hij niet naar voren als iemand die tot de rijksaristocratie behoort en ook niet als een bovenregionale man, wel als een regionaal gegoede man, iemand die in 839 enkele kerken in eigendom heeft. Te verwachten is dat hij een hooggeplaatst figuur is. Over Magofrid is weinig te melden; hij heeft vermoedelijk behoord tot een regionaal gegoede familie.

Zowel de schenking van Wibrecht en Waltbert als die van Rodgar lijkt te zijn ingegeven door vrees, angst voor aanvallen van de Noormannen; de gift van Magofrid is vermoedelijk ook daardoor geïnspireerd.

KERKBOUW

De eerste kerken op de Veluwezoom zijn van hout gebouwd, zo klein qua maatvoering dat zij moeilijk van een woonhuis te onderscheiden zijn geweest. De vroegste is vermoedelijk/mogelijk gebouwd te Arnhem omstreeks het jaar 750, maar de eerst bekende op de Zuidzoom is het kerkje van Herodna. Houten kerkjes zijn op de Veluwe wellicht wat langer in gebruik gebleven dan elders vanwege de ruime aanwezigheid van bomen; het benodigde bouwhout komt vanzelfsprekend uit de heidense *heilige wouden*: er zullen veel Wodanseiken zijn geveld!

Na de pre-Romaanse, stenen St. Maartenkerk van Arnhem (893 of eerder) worden de eerste stenen kerken in de regio omstreeks het jaar 1000 gebouwd, b.v. Tiel \approx 950, Oosterbeek \approx 975, Ermelo $<$ 1010, Wolfheze en Bennekom \approx 1025. Het eerste stenen godshuis in Renkum zal een kapel zijn geweest, ik kom er later op terug.

Zoals eerder vermeld worden de missie-activiteiten al vrij snel gericht op de landheren en grootgrondeigenaren in het doelgebied, Frisia en de Saksische gebieden. Eenmaal gekerstend bouwen deze landheren dan veelal hun eigen kerk voor hun zieleheil en dat van hun gezinsleden en verwanten. Dit leidt er uiteindelijk toe dat het eigenkerksysteem in het bisdom Utrecht tot in de 12^e eeuw overheersend en zelfs vrijwel exclusief is geweest.

Het systeem van de “eigenkerk” bestaat al tijdens het pausdom van Gregorius de Grote en is vanaf 700 vrijwel overal in gekerstend West Europa aanvaard. Officieel wordt het systeem erkend in 826, tijdens het pontificaat van Eugenius II en het zou ettelijke eeuwen in zwang blijven. Iedereen kan een kerk bezitten: een bisschop, privé personen, de koning en ook een klooster. De eigenkerken staan soms ver buiten de domicilies van hun eigenaren; deze bouwen hun kerken op eigen grond en hebben de gewoonte om een locatie te kiezen die nabij een grens van hun territorium ligt. Ook later in de tijd wordt dat nog gedaan: zo staat b.v. het oude kerkje van Heelsum, dat in 1519 wordt opgeleverd, nabij de grens van de heerlijkheid Dorenweerd en ook bij de grens van het kerspel Wolfheze (39).

Het ligt dan in de rede te veronderstellen dat de eerste parochie-indelingen tot stand zijn gekomen tussen de eigenkerkheren onderling; d.w.z. de kerspelgrenzen worden bepaald door — vallen samen met — de grenzen van het grondgebied van de kerkeigenaar. Karel de Grote had al in 810 in een *capitulare* bepaald dat elke kerk een grens moet hebben om de tiende te ontvangen van de daarin gelegen gronden; hij lijkt de regeling te hebben opgesteld precies met het oog op de landheren.

Omstreeks het jaar 1030 staan er zes stenen kerken op de Veluwezoom en in Bennekom:

	Datering	Oprichtgever	Afstand¹
Arnhem	9 ^e eeuw	Abdij van Prüm	4,5
Oosterbeek	≈ 975	?	4
Wolfheze	≈ 1025	Meinwerk v. H'land	5.5
Renkum	≈ 1025	Meinwerk v. H'land ²	4,5
Bennekom	≈ 1025	Meinwerk v. H'land	3,8
Wageningen ³	≈ 1000	?	2,7 naar Renkum

1. Geschatte hemelsbrede afstand in km tot de volgende kerk
2. In dit onderzoek een kapel, zie p. 58 e.v.
3. Wageningen Berg. Het godshuis is door een houten kapel voorafgegaan. (Download 24-02-2016, meertens.knaw.nl/bedevaart)

De geschatte afstanden tussen de kerken leveren een gemiddelde op van ca. 4 km en daarmee tekent zich op de Veluwezoom een zekere parochie-indeling af. Dat ligt, waar de familie van Hamaland nagenoeg de gehele Zuidzoom in handen heeft, ook wel voor de hand. Meinwerk van Hamaland is eigenaar van de kapel van Renkum en de kerken van Bennekom en Wolfheze en die heeft hij naar alle waarschijnlijkheid zelf laten bouwen; mogelijk heeft hij ook het godshuis in Wageningen Berg gebouwd, maar daarvoor ontbreekt elke aanwijzing.

Van tijd tot tijd hebben synodes en heeft het Utrechtse bisdom pogingen ondernomen om de aldus ontstane indelingen meer in overeenstemming te brengen met de eigen visie op kerkontwikkeling; blijkens de afbeelding met de parochie-indeling in de Rijnregio (p.47) is het daarin uiteindelijk ook geslaagd, maar onbekend is wanneer. De drie bisschoppen tussen 868 en 917 zijn er vermoedelijk niet aan toe gekomen wegens de constante bedreiging van het bisdom, de kerken en de bewoners door de Noormannen, die hen ook noodzaakten de bisschopszetel van Utrecht te verplaatsen naar St. Odiliënberg en vervolgens in Deventer te vestigen; de laatste plaats wordt eerst in 882 door de Vikingen aangevallen maar dan vermoedelijk wel samen met Zutphen (Groothedde in Opgegraven verleden, p. 152). In de 10^e eeuw al wordt getracht een bestuurlijke organisatie voor alle kerken in het bisdom op te bouwen. Het is bisschop Balderik (917-975) die ≈ 920 – vermoedelijk tegen het einde van het decennium – de stoel van de bisschop van Deventer terugbrengt naar Utrecht en die er in slaagt voor het Utrechtse bisdom weer een rol van belang te creëren. Daarnaast bouwt en herbouwt hij een aantal kerken in zijn bisdom; in Elst vergroot hij de kerk.

Wellicht heeft Balderik al wel kerspelingelingen tot stand gebracht in regio's waar meerdere gekerstende landheren hun eigenkerken hebben laten bouwen. In Ermelo

heeft al voor 1010 een stenen kerk gestaan en het gelijknamige kerspel is vermoedelijk al voor het jaar 1000 gevormd (40).

Vermoedelijk is het echter Oosterbeek's patroonheilige bisschop Bernulphus (41) geweest die de indeling in zijn diocees definitief tot stand heeft gebracht. Over de afkomst van Bernulphus is niets met zekerheid bekend. Hij zal twee jaar voor zijn aanstelling tot bisschop van Utrecht toch al enige bekendheid hebben genoten; volgens Royaards (p.182) is hij in 1025 — nog voor zijn aanstelling tot bisschop — aanwezig op de kerkvergadering van Frankfurt. Tijdens zijn tijd als bisschop is Bernulphus raadheer geweest van twee Duitse koningen, alsook van Willem van Gelre, die Bernulphus als bisschop van Utrecht zou opvolgen.

Van Winter meent dat hij afkomstig kan zijn uit de kring van de familie van Hamaland of een protégée van deze familie is geweest; Bernulphus zou op voordracht van Meinwerk van Hamaland tot bisschop van Utrecht kunnen zijn benoemd. Of zij in dit alles gelijk heeft is onbekend, maar Bernulphus is vrijwel zeker een gezaghebbende man geweest die de familie van Hamaland — en dan vooral Meinwerk — goed heeft gekend.

De familie van Hamaland behoort tot de hoogste families in den lande en — belangrijker wellicht voor de relatie tussen Meinwerk en Bernulphus — is grootgrondeigenaar in het bisdom Utrecht. In de capaciteit van bisschop — Meinwerk te Paderborn van 1009 tot 1036, Bernulphus in Utrecht van 1027 tot 1054 — hebben zij elkaar vermoedelijk meer dan eens ontmoet, maar in elk geval op de synode van 24/25-09-1027 in Frankfurt (D.). Meinwerk is zich vanuit Paderborn actief blijven bemoeien met zijn gebieden in het Utrechtse bisdom. Naar alle waarschijnlijkheid heeft hij de stenen kerken van Bennekom, Wolfheze, Angerlo en Oene en de kapel van Renkum gebouwd, waarover later meer. Omstreeks 1035 schiet Meinwerk de Veluwe en Teisterbant te hulp met levensmiddelen: *Dewijl hy te Paderborn was, bedacht hij evenwel zijn vaderland, ende liet, by groote schaertheyd van levens middelen, twee scheepen met koorn van Colen (Keulen) op zijne kosten den Rhijn af-varen, ende door zyne bouwluyden van Teysterband en Velouwen zoo verdeylen, dat een deel daer van aen de eygen-hoorige, het anderde aen heele huys - gesinden, nae dat die sterk waeren, het derde tot de zaeyinge, ende 't overentsige aen den armen in 't gemeen wierde wt-gereykt* (Van Slichtenhorst).

Beiden — Meinwerk en Bernulphus — zijn fervente kerkstichters. Blijkens een document van 15-09-1015 treft Meinwerk bepaalde maatregelen aangaande minimaal 45 *Kirchenbauten* voor het geval hij vroegtijdig zou overlijden; onbekend is om welke kerken het hier gaat. Bernulphus bouwt de St. Pieterkerk, de St. Janskerk en het St. Paulusklooster te Utrecht, mogelijk ook de nieuwe Lebuïnuskerk in Deventer en de Maartenkerk in Emmerik. Bernulphus heeft in Utrecht mogelijk een kruis van kerken voor ogen gehad, Meinwerk heeft een dergelijk kruis inderdaad gepland voor Paderborn.

Een aanwijzing te meer voor een relatie tussen Bernulphus en de van Hamalands vormt de schenking door keizer Hendrik III op 23-08-1046 van Deventer en het graafschap Hamaland aan de bisschop van Utrecht; hij doet dat op dringend verzoek van zijn vrouw Agnes, maar ook *by bede ende begheerte des eerwaardigen heere Bernulphus Bisschop van sinte Martyns Kercke tot Utrecht* (Bondam). Mogelijk betekent dit dat er, zoals van Winter veronderstelt, ook een familierelatie is geweest tussen hem en de familie van Hamaland.

Kort na de wijding van de Utrechtse St. Pieterkerk in 1048 wordt aan de proost ervan het dekenaat Veluwe als zijn aartsdiakonaat toegewezen (42). Dan ook ontstaat vermoedelijk voor het eerst een vorm van centrale aansturing vanuit Utrecht die resulteert in een soort van “kerspel-verkaveling” op de Veluwezoom en in de gebieden daartegenover, bezuiden de Rijn. De dorpen Driel, Heteren, Randwijk en Opheusden worden organisatorisch onder het aartsdiakonaat van de Veluwe gebracht en de bewoners zijn dan gehouden in de tegenoverliggende dorpen resp. Oosterbeek, Wolfheze, en Wageningen ter kerke te gaan (43). Ook het Stichtse Rhenen valt onder deze regeling. De reden hiervoor ligt in de bodemgesteldheid van de gronden die aan de linkeroever van de Rijn grenzen.

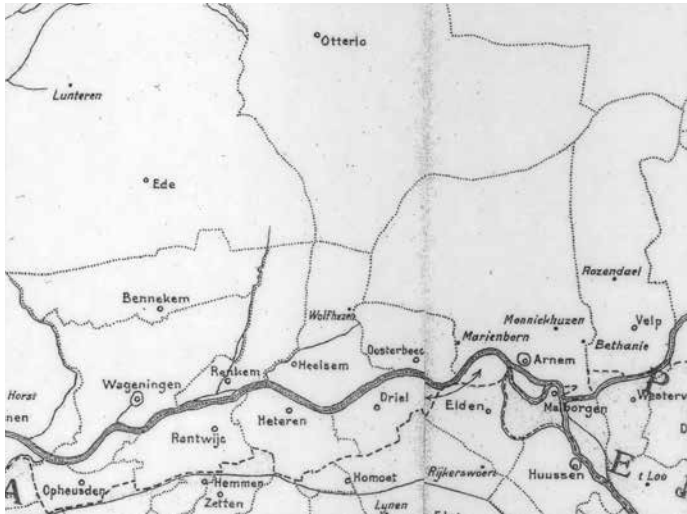
Schrijft van de Westeringh, bodemkundige en historisch geograaf, over deze gronden: *vóór de bedijking ---gesloten bedijking in de 14de eeuw --- was de rivier veel minder een natuurlijke hindernis dan de komgronden c.q. het “broek”gebied daar achter (= ten zuiden van de Noord-Betuwsse oeverwal of stroomruggronden). De Rijn werd steeds minder een “echte” rivier, omdat de Waal steeds meer in belangrijkheid toenam. De Rijn verzandde ook steeds meer Het natuurlijke landschap van de komgronden, later de “broeken”, was zeker vóór de bedijking maar ook eeuwen daarna voordat de ont- en afwatering goed geregeld was, een nat gebied met veel wateroverlast en slappe, nog niet gerijpte gronden en een lastige begroeiing.*

De kerken van de vier Betuwse dorpen worden dan ook flink later in de tijd gebouwd dan die van de Zuidzoom:

Driel	Kerkschip uit de 14 ^e , kerk uit de 15 ^e eeuw
Heteren	Hoogstwaarschijnlijk een tufstenen kerk uit de 12 ^e eeuw. Genoemd in 1395, kerkenlijst van de Domfabriek
Randwijk	Mogelijk 12 ^e /13 ^e eeuw. Vermeld in 1395, kerkenlijst van de Domfabriek
Opheusden	Kerk 13 ^e /14 ^e , toren 14 ^e , koor 15 ^e eeuw, schip uit 1524.

Mogelijk is Meinwerk van Hamaland betrokken geweest bij deze verkaveling — er is bewijs noch aanwijzing voor gevonden — maar dan bij de voorbereiding en niet bij de implementatie ervan, want hij is overleden in 1036. In het bisdom Paderborn heeft hij een kerspel-indeling tot stand gebracht, maar het tijdstip ervan is niet bekend. Hoe dat

ook zij, voor wat betreft de Zuidzoom komt Renkum voor het eerst op 27-02-1183 als “parrochia” voor en Oosterbeek voor het eerst voor op de tiendlijst van 1276-81. In 1333/4 heft de hertog van Gelre tienden over nieuw ontgonnen gronden in *parochia Wlfhazen, Redinchem et Harten*.

Parochie-indeling in de Rijnstreek ≈ 1560

Bron: De kaart van het bisdom Utrecht in 1560, S. Muller Hzn, 1919

Arnhem

De eerste Arnhemse St. Maartenkerk is een grondheerlijke eigenkerk van het klooster van Prüm, komt voor het eerst in de archieven voor in de Prümer Urbar van 893 en is mogelijk vooraf gegaan door een houten kerk, zie hiervoor. Het gebouw is ≈ 1400 afgebroken (44).

Enkele details (45)

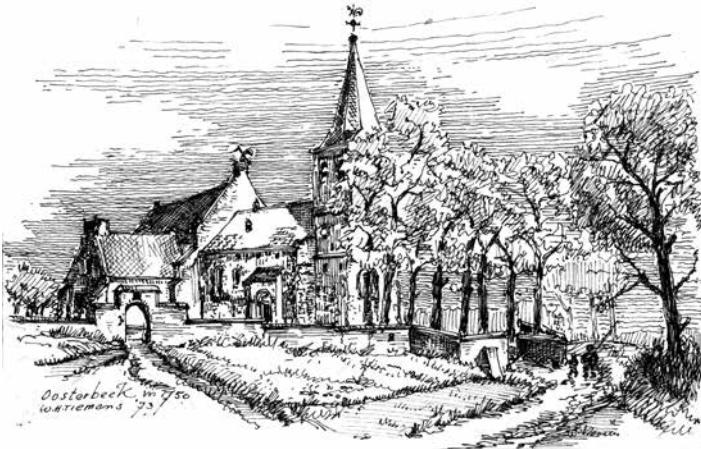
Bouwtijd	9 ^e eeuw
Locatie	onder koor en zuider transept van de Eusebiuskerk
Ligging	aan de beek, nabij de rivier
Situering	grafveld van sarcofagen
Oriëntatie	niet strikt oost-west, maar onder een scherpe hoek op de X-as (top. kaart 40A) ¹
Type	éénbeukige zaalkerk, pre-Romaans
Plattegrond	≈ 23 x 11m
Diversen	rechthoekig koor, versmald, rechtgesloten ≈ 8 x 8 m crypte 10 ^e eeuw onder het koor, tot een diepte van 4,65 m.

1. De reden daarvoor zal zijn geweest dat het koor als heiligste deel van de kerk gericht dient te zijn op de plaats waar de zon opkomt aan het begin van de zomer.

Oosterbeek

Het valt niet uit te sluiten dat in Oosterbeek een houten kerkje heeft gestaan op de plaats waar later de stenen kerk zal worden gebouwd. Sterker, op grond van de tekst van Glazema kunnen er in de loop der tijden meerdere kerken op deze plaats zijn gebouwd. Glazema: *Met betrekking tot de oudste cultuurperiode kan men nog de vraag stellen, of hier eertijds een houten gebouw gestaan heeft. In de diepste lagen kwamen weliswaar paalsporen aan het licht, maar deze liggen zo onregelmatig verspreid, dat bezwaarlijk van een configuratie gesproken kan worden.*

Maar, ook los van wat Glazema schrijft lijkt het niet waarschijnlijk dat Oosterbeek tot aan omstreeks 975 —de tijd waarin de stenen kerk van deze plaats wordt opgeleverd — geheel van een kerk verstoken zou zijn gebleven. Deze stenen kerk — de eerste op de Zuidzoom — wordt aangeduid als een vroeg-Romaans zaalkerkje en wordt gebouwd nabij of in het gebied dat in het jaar 834 aan de Utrechtse Maartenkerk wordt geschonken. Het gebouw staat niet strikt oost-west, maar evenals de kerk van Arnhem onder een scherpe hoek van naar schatting ruim 20° op de breedtecirkel (Tiemens, p. 72); de reden daarvoor zal zijn geweest dat het koor als heiligste deel van de kerk gericht dient te zijn op de plaats waar de zon opkomt aan het begin van de zomer.

Kerk van Oosterbeek in 1750

Bron: W.H. Tiemens, 1973

Er zijn enkele overeenkomsten tussen dit kerkje en de Clemenskerk van Werden:

- de koorvorm is uitwendig recht, maar inwendig tri-absidaal (drie halfronde nissen)
- de put in het midden van het Oosterbeekse kerkschip laat zich vergelijken met een bron in het midden van het Werdener kerkschip
- de verhouding lengte : breedte van beide gebouwen is vrijwel gelijk
- het portaal van de Oosterbeekse kerk lijkt op dat van de Werdener kerk.

Van de vier overeenkomsten is die van de triabsidale koorvorm misschien wel de sterkste. Van de “drie-absiden-zalen” die Kubach noemt, staan de meesten in Zwitserland (Graubünden) en Italië en zijn — tot dusver — die van Werden en Oosterbeek de enigen die zover noordelijk staan (46).

De tweede overeenkomst lijkt minder sterk, maar is zeker niet zwak. Glazema vergelijkt hier het kerkputje van de Clemenskerk in Werden met dat van Oosterbeek (47). Het verschil is dat het putje in Oosterbeek niet, zoals in Werden, over een bron heen is gebouwd. Maar — en dat is waar het hier vermoedelijk vooral om draait — men heeft zich wel de moeite getroost om de situatie van Werden te imiteren en dat in een terrein — een uiterwaard bij een rivier — dat onvergelykbaar is met dat van Werden.

Glazema van wie de eerste drie waarnemingen afkomstig zijn — de laatste is van Tiemens — dateert de kerk op ≈ 975 en noteert verder: *Men krijgt de indruk, dat Oosterbeek een navolging is van de kerk te Werden, al kan het absolute bewijs hiervoor niet geleverd worden.....Vooropgesteld, dat de Werdener parochiekerk oorspronkelijk een eenvoudige eenschepige ruimte is geweest, zo menen we te mogen veronderstellen, dat de bouwmeester van de Oosterbeekse kerk zijn collega te Werden heeft gekend of misschien dezelfde is.*

Nu gaat het misschien wat ver te veronderstellen dat beide bouwmeesters elkaar zouden hebben gekend of zelfs identiek zouden zijn — de kerk van Werden wordt vanaf omstreeks het jaar 935 gebouwd en wordt in 957 gewijd — de Oosterbeekse bouwmeester heeft zijn kennis op enigerlei manier aan het klooster van Werden te danken of heeft dit klooster opgedragen de bouw van de kerk op zich te nemen. Dat is bepaald niet een onrealistisch idee: het klooster heeft gronden en goederen overal op de Veluwe alsook in de Betuwe (o.a. Andelst, Lienden, Slijk en Ewijk, Elden) en het ligt voor de hand dat Werdener monniken de nabij de kerk gelegen Rijnovergang frequent hebben gebruikt. Tiemens meent dat het schip van de kerk in Andelst gedeeltelijk uit dezelfde tijd kan dateren; de muurdikte van de kerktoren van Oosterbeek is, evenals die van Andelst, 1.15 m. Ook heeft Werden kennis en ervaring opgedaan bij de bouw van de Clemenskerk, nog maar kort voor de bouw van de Oosterbeekse kerk.

Kortom, de kerk is op enkele punten gemodelleerd naar de kerk van Werden en dit klooster heeft de gelegenheid én de bouwervaring gehad om de Oosterbekers te kun-

nen bijstaan tijdens de bouw van hun kerk. Dit leidt tot de slotsom dat er weliswaar geen hard bewijs is voor een samenwerking tussen “Werden” en “Oosterbeek” voor de bouw van de kerk, maar dat het aantal en de kwaliteit van de aanwijzingen zodanig zijn dat een aanhanger van de mening dat de kerk niet zou zijn gebouwd door “Werden” een harde dobber zal krijgen om al deze aanwijzingen overtuigend te weerleggen.

Wie de opdracht heeft gegeven tot de bouw van deze kerk is onbekend. Van Winter zegt dat de kerk niet bekend is als eigenkerk van de Utrechtse St. Maartenkerk maar waarschijnlijk een adellijke eigenkerk is geweest. Zij vermoedt dat Adela van Hamaland de opdracht heeft gegeven tot de bouw van de kerk, omdat zij \approx 1000 in de nabijheid van Oosterbeek woont en behoort tot een machtige en rijke familie, en zo, schrijft zij, kunnen wij ons voorstellen dat zij en haar man (van Winter bedoelt hier Balderik) de leken-eigenaars waren van de stenen kerk die daar omstreeks het jaar 1000 verrees (48).

Enkele notities bij de vermoedens van van Winter.

- De kerk is inderdaad niet als een kerk van St. Maarten maar evenmin als een adellijke eigenkerk bekend. Bij mijn weten wordt ook nergens gewag gemaakt van de tienden van de (vermeende) eigenkerk.
- In een document uit 1368 met een overzicht van het bisdom Utrecht in 1278 komt Oosterbeek voor als volgt: *Osterbeke xx s. lovan. de toto anno* (49). Hieruit blijkt dat de plaats in laatstgenoemd jaar een bisdomkerk is en dat is tot in de reformatietijd zo gebleven. Nergens in de geraadpleegde archieven of in de literatuur heb ik een document aangetroffen waaruit de overgang zou blijken van de door van Winter vermoede eigenkerk van Oosterbeek naar een bisdomkerk.
- Glazema gebruikt vier formuleringen voor zijn datering van de kerk: “omstreeks het jaar 1000”; “vroegromaans”; “2^e helft 10^e eeuw, waarschijnlijk voor 975”. De bouw van de kerk kan dus zijn gestart nog tijdens het leven van Adela’s eerste man, Immed, die vermoedelijk is overleden in 983, maar in elk geval ruim voor 996, wanneer de grote goederenverdeling plaats heeft tussen het stift Elten en Adela en Balderik.

Indien, zoals van Winter vermoedt, de kerk van Oosterbeek inderdaad door Adela zou zijn gebouwd moet zij de onderliggende grond in eigendom hebben gehad. Er is echter geen bewijs, zelfs geen enkele aanwijzing, dat zij ooit gronden in Oosterbeek — het gebied van de kerk en de naaste omgeving — in eigendom heeft gehad. Démoed meent (p. 256) dat Adela tussen 1010 en 1026 de kerktiend van Oosterbeek aan bisschop Adelbold van Utrecht heeft geschonken, maar dat blijkt niet uit de oorkondenboeken van Sloet, naar wie Démoed verwijst, en evenmin bij die van van den Bergh.

Er is vrij veel archiefmateriaal over de gronden en goederen van de familie van Hamaland, dat weliswaar niet erg gedetailleerd is, maar waarin de plaats Oosterbeek naar alle waarschijnlijkheid toch wel met name zou zijn genoemd als die plaats “Hamalands” zou zijn geweest, zeker in de boedelscheiding van 996. De voorvaderen van haar echtgenoot Immed waren echter wel in Oosterbeek gegoed, getuige de schenking van 834. De vraag is dan of Adela gronden te Oosterbeek kan hebben gekregen of geërfd van haar man. De akte van 834 is duidelijk op dit punt: alle onder Frankisch recht staande gronden in Oosterbeek en op de Praast zijn aan de St. Maartenkerk van Utrecht gegeven.

Maar Immed is geboren in een Saksisch geslacht. Het is redelijk te veronderstellen dat waar de schenkingsdelen onder Frankisch recht staan (sub lege Francorum), de eigenaren ervan hebben behoord tot de “gens Francorum”. Maar door wie en/of door wat komt een goed onder Frankisch recht? En kan iemand die tot de “gens Francorum” behoort gronden en goederen in eigendom of bezit hebben die onder Saksisch recht staan? Zijn goederen functiegebonden? Afhankelijk van een antwoord op die vragen kan wellicht iets meer worden gezegd over een overdracht van goederen door Immed aan Adela. Zoals hiervoor is gebleken wordt Waltbert door Lotharius in het jaar 850 omschreven als iemand uit een Saksisch geslacht.

Hoe dan ook, de voorlopige conclusie in dit onderzoek kan nu alleen maar zijn dat er bewijs noch aanwijzing is dat Adela grond in Oosterbeek in eigendom of bezit heeft gehad **(50)**. In dit verband is het misschien niet heel toevallig dat er ook in 834 geen eigenkerk zal zijn geweest in Oosterbeek.

Toch blijven er twijfels.

Van Winter zegt dat Adela in de nabijheid van Oosterbeek heeft gewoond; dat is vermoedelijk wel juist maar nimmer bewezen. Iets ten westen van de Oosterbeekse kerk ligt de ringwalburg op de Duno. Bij een onderzoek in 1840 in het westelijk deel van de ruïne is een tufstenen muur aangetroffen, een materiaalsoort dat vanaf de 10^e eeuw overal in den lande is gebruikt voor de bouw van de kerken. Er zal toen en daar dus althans enige bouwactiviteit zijn geweest, waarbij een steensoort is gebruikt die ook in de Oosterbeekse kerk is toegepast **(51)**.

Een verder punt is dat met een hoge mate van zekerheid het klooster van Werden betrokken is geweest bij het ontwerp en de bouw van de kerk. Zonder twijfel heeft Adela, alsook haar vader en vroegere voorouders, contacten gehad met dit klooster; zij kan zeker hebben bewerkstelligd dat het klooster de kerk in Oosterbeek zou gaan bouwen. Een onderzoek in de archieven van het klooster van Werden kan hier wellicht uitkomst bieden.

In 2013 komt van Winter op de kwestie terug: *Maar kijken we naar Velp en Oosterbeek aan de Veluwezoom, waar destijds Adela van Hamaland moet hebben gewoond, dan blijkt hier ook al veel te zijn weggegeven. De Utrechtse Sint Paulusabdij op de Hoorst bij Amersfoort werd immers in 1028 en opnieuw in 1050 door bisschop Bernold van Utrecht bevestigd in haar goederenbezit, waaronder de tienden van Oosterbeek, Velp en Elst, die zijn voorganger bisschop Adelbold destijds van gravin Adela had gekregen. In deze gravin mogen we wel Adela van Hamaland herkennen, die behalve over deze tienden waarschijnlijk ook heeft beschikt over hoog en laag gerecht van Velp en half Oosterbeek, inclusief het patronaatsrecht over de kerk aldaar. Zij moet deze eveneens aan een bisschop van Utrecht hebben geschonken. De andere helft van Oosterbeek zonder kerk was al in 834 door nabestaanden van Wihbrecht en zijn zoon Waldbrecht aan de kerk van Sint Maarten in Utrecht geschonken. In elk geval blijken hoog en laag gerecht van Velp en half Oosterbeek met het patronaatsrecht in 1342 Stichtse lenen te zijn, die dan door Frederik heer van Baer aan de hertog van Gelre worden verkocht. Frederik behoudt zich het patronaatsrecht over de kerk voor; hetgeen door de hertog wordt aanvaard.*

Zij schetst een beeld maar onderbouwt het niet en de conclusie kan alleen maar zijn dat zij het eigenlijk (ook) niet weet. Dat laat onverlet dat Frederik van Bahr in 1342 inderdaad in het bezit is gebleven van de Oosterbeekse kerk, want omstreeks 1362 wordt Johan, heer van Egmond en Baer, collator van de Oosterbeekse kerk genoemd. In die functie, waarschijnlijk, wordt hij vóór het jaar 1473 opgevolgd door Willem Ingenieurwland; deze wordt dan echter vicaris genoemd. Willem overlijdt in 1473, waarna Johan van Hemert en Dorenweerd en echtgenote Sophia van Bylandt collatoren van de Oosterbeekse kerk worden genoemd. De heer van Baer is in 1311 gegoed geweest in Dreyen; ook in Driel is hij gegoed, de Baersche Kamp.

Kort en goed, de vraag naar een verband tussen Adela en Meinwerk van Hamaland en de kerk van Oosterbeek is nog niet uitgerechercheerd.

En tenslotte is er de vraag naar de beschermheilige van de kerk.

In Schoutambt en Heerlijkheid 1/1991 wijst Romers er op dat de Oosterbeekse kerk in “Vorromanische Kirchenbauten” (1966, Oswald e.a.) wordt aangeduid als van *St. Peter und St. Paul*. Dit doet denken aan de kloosterkerk van Paderborn die de naamheiligen St. Peter en St. Paul verkreeg tijdens de inwijding van de kerk — na het overlijden van Adela dus — maar dat laat onverlet dat Oosterbeek dezelfde patroonheiligen kan hebben gekregen. In de 16^e eeuw is er te Oosterbeek waarschijnlijk wel een altaar geweest gewijd aan St. Petrus en Paulus, waarvan achtereenvolgens pastoor Kerckhoff en kapelaan Vaigt van Wolfheze en Heelsum vicaris zijn geweest.

Hieronder een overzicht van belangrijke kenmerken van de oorspronkelijke stenen kerk.

Bouwtijd ^A	kort na 943; 975
Ligging	nabij monding van beek in rivier, rivierovergang en noordzuidweg
Situering	wellicht op/nabij heidens religieuze plaats
Oriëntatie ^B	niet strikt oost-west, maar onder een hoek van ca 21° op X-as (top. kaart 40A)
Plattegrond	rechthoekig, ≈ 19x8 m drie halfronde nissen, met afmetingen van links naar rechts van 184, 243 en 193 cm; de middelste nis is het hoofdaltaar
Fundering	veldkeien in leem
Opbouw	tufsteenblokken 70x50cm, waarop kleinere stenen van gem. 50x38cm
Toren	nee
Type kerk	zaalkerk, vroeg-romaans
Diversen	<ul style="list-style-type: none">● ronde hagniscoop in de noordmuur● pot annex veldsteenputje (trachietsteen op een ring van tufsteen, die lag op de opening van een gebakken kogelpot met een zacht rode kleur)

A. Tiemens raamt de datering op het jaar 943, kort na de oplevering van de Clemenskerk in Werden en Glazema, op basis van archeologisch onderzoek, op ongeveer het jaar 975. De kerk wordt dus vermoedelijk gebouwd tijdens het episcopaat van Balderik (918-975), de bisschop die het herstel van het Utrechtse bisdom na de verwoestingen door de Noormannen ter hand heeft genomen. **B.** Tal van middeleeuwse kerken zijn oost-west georiënteerd, maar de oriëntatie van de Oosterbeekse kerk is niet uitzonderlijk.

Wolfheze

De plaats komt voor het eerst in de archieven voor in de 14^e eeuw (**52**), maar de kerk dateert met een grote mate van zekerheid uit de 11^e eeuw, alhoewel hard bewijs ontbreekt.

Ook uit de 11^e eeuw dateert de naam Wolfhasthum (**53**). Tussen 1014 en 1020 doet graaf Balderik — echtgenoot van Adela — een schenking van in hoofdzaak een twaalf-tal horige mannen. Hij heeft daarvoor de toestemming van zijn vrouw en dat doet vermoeden dat deze mannen afkomstig zijn geweest uit dorpen die aan haar behoren. (Bijlage)

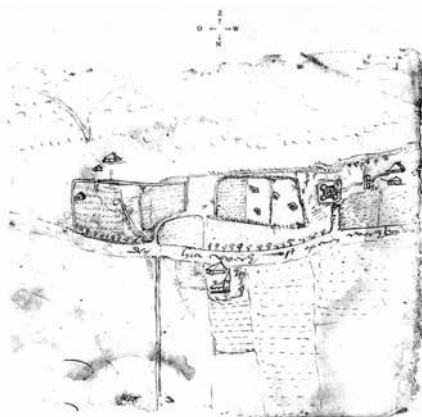
Taalkundig gezien zijn alle namen persoonsnamen maar ze ogen — en zijn — toponiemen, topografische achternamen, niet ongevoel in deze tijd en dat niet alleen omdat ze eindigen op *num* en *nem*, maar ook omdat Duthekinum en Richezonem twee maal voorkomen.

Zeer waarschijnlijk is Duethekinum het hedendaagse Doetinchem en — zoals hier-voor aangegeven — valt de plaats binnen het graafschap Hamaland. Daarmee niet in tegenspraak is het gegeven dat in het zuiden van Doetinchem de wijk Dichteren ligt en het is het goed *dichteren* dat een Henric van Dorenweerd, vermoedelijk Hendrick II \approx 1334 – 1358, in de 14^e eeuw in eigendom of bezit heeft, blijkens het necrologium van Elten (54). Er zijn aanwijzingen van een verband tussen graven van Hamaland en Dorenweerd.

Mijn vermoeden is nu dat, zoals Duethekinum zal staan voor Doetinchem, Wolfhasthum in het eerste kwart van de 11^e eeuw een aanduiding zal zijn voor Wolfheze. Zoals eerder vermeld zal de stenen kerk aldaar door Meinwerk van Hamaland in de 11^e eeuw zijn gebouwd.

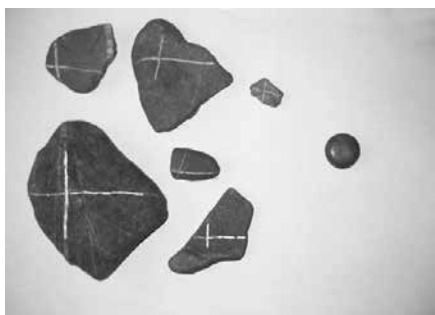
Samenvatting van belangrijke kenmerken van de stenen kerk van Wolfheze (55).

Plattegrond	Rechthoekig. Oppervlaktematen van zaal resp. toren \approx 128 m ² en \approx 20 m ²
Fundering	Breedte 0,95 - 1,00 m. Veldkeien in traskalk
Oriëntatie	Lengte-as van het gebouw is oost-west
Opbouw	<i>Ruime aanwending van tufsteen</i> en zeer oude baksteen van een kleinere soort dan de z.g. “moppen”
Toren	De hoeken staan op grote veldkeien, de grootste meet 80 x 60 x 50 cm
Type	Zaalkerk, Romaans
Bouwtijd	\approx 1000 (Pleyte, 1893; een <i>der eerste steenen Christelijke kerken</i> in <i>deze streken</i> ... (Groneman, 1893)

De kerk van Wolfheze in 1553

Bron: Gelders Archief Arnhem. AlBgemene Kaartenverzameling. Kaart nr. AKV

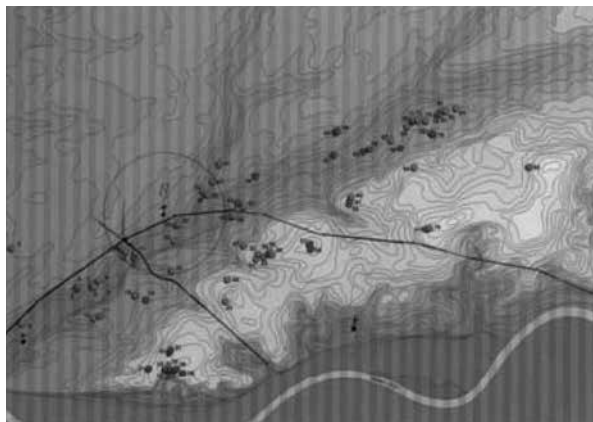

Veldstenen met het kruisteken en een (Romeins?) speelschijfje.

Vindplaats: Oostzijde van de kerk, bij de meest oostelijke van de twee sleuven die in 2002 zijn gegraven door het Amsterdams Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam

De kerk is een eigenkerk, bepaald niet gering van afmeting en staat in een nagenoeg onbewoonde, afgelegen omgeving.

De locatie van de kerk is vergelijkbaar met die van Renkum: nabij een voor heidenen heilige waterloop, heilige bossen en open ruimten. Het gebouw is “ge-oost”, maar onduidelijk is of het ook precies oost-west staat of, evenals de kerk van Oosterbeek, onder een scherpe hoek op de breedtecirkel. Het staat op een natuurlijke of opgeworpen terp, nabij de vrij steile zuidelijke helling van de sandr (55) naar het beekdal en wordt letterlijk omgeven door minimaal 16 verspreid liggende grafheuvels. Het gebouw is bepaald dominant in het veld en kan — behoudens bosschages — vanaf de meeste grafheuvels wel worden gezien; de kerktoren steekt er hoog boven uit, alsof de bouwheer de bedoeling heeft gehad een uitdagend effect op de bevolking te creëren.

Locaties van tumuli en kerk

Bron: R. Houkes, Arnhem; intekening van de cirkel, de heerwech en de noordzuidweg door HJ

Anders, maar toch vergelijkbaar, is de locatie van de Maartenkerk in Epe. Deze kerk staat op een rechte lijn van enige tientallen grafheuvels met een lengte van ettelijke kilometers tussen Epe en Niersen bij Vaassen. Ook hier een kerk op een bijna provocerende locatie. De kerk van Wolfheze ligt aan de heerwech, vrijwel aan de noord-zuidweg, nabij meerdere beekovergangen (o.a. Stratus Rondeel, Hotel Wolfheze) en is dus gemakkelijk bereikbaar.

De zaal en de toren zijn tegelijkertijd gerealiseerd, daarvoor bestaat bewijs, verkregen uit onderzoek aan de restanten van de kerk (Groneman, 1893; Amsterdams Archeologisch Centrum, Universiteit van Amsterdam, mededeling aan HJ, zomer 2007).

Alleen Groneman heeft de kerk ook gedateerd, en wel als een *zeer oude, Christelijke Kerk* en als één van *de eerste steenen Christelijke kerken*. Hij wordt daarin bijgevalen door Dr. Pleyte en rapporteert niet dat ook maar één van een zestal erkende, met name genoemde en door hem geconsulteerde experts uit Leiden, Amsterdam en uit de regio het oneens was met zijn datering. Hij constateert verder dat de fundamente van dezelfde soort zijn als die van de *oude kapel bij Wageningen, tot het landgoed Bel Monte behorend*; deze kapel is in ander onderzoek gedateerd op ≈ 1000 .

Zoals hiervoor al gezegd heeft de Wolfhezer kerk een overeenkomst met elk van twee stenen kerken in de IJsselregio, die van Angerlo en van Oene. Zowel Angerlo als zeer waarschijnlijk ook Oene ligt in het graafschap Hamaland; Wolfheze behoort tot de Zuidzoomse eigendommen van de familie van Hamaland.

De overeenkomst met de kerk van Angerlo is deze dat in de fundering van beide kerken vier grote veldkeien zijn verwerkt, in Angerlo in het westelijk deel van de kerk, tegen de noord- en zuidmuur, in Wolfheze op de vier hoekpunten van de toren. De overeenkomst tussen de kerken van Oene en Wolfheze is dat de toren en de zaal van beiden tegelijkertijd zijn gebouwd. Dat is vrij uitzonderlijk. Uit tal van voorbeelden blijkt dat de bouw van een toren gewoonlijk later — soms eeuwen later — plaats had dan het kerkship, de zaal. Hier enkele voorbeelden:

Dateringen van bouw, eerste verbouwing en torenbouw

	Schip	1 ^e verbouwing	Toren
Oosterbeek	≈ 975	≈ 1200	≈ 1350
Renkum	≈ 1015	12 ^e eeuw	\approx eind 13 ^e eeuw
Bennekom	11 ^e eeuw	—	1290
Andelst	11 ^e eeuw	—	14 ^e eeuw

Hierbij is te bedenken dat elk van de drie Veluwse plaatsen in de 10^e en 11^e eeuw (aanzienlijk) groter is dan de nederzetting van Wolfheze. Hof Wolfheze is tot aan zijn definitieve ondergang in de 17^e eeuw niet meer geweest dan een gehucht van ettelijke tientallen inwoners, i.e. het totaal van Hof Wolfheze en het wildforstergoed; dit goed

ligt in het uiterste noordwesten van het kerspel van Oosterbeek, op korte afstand van de kerk van Wolfheze en wordt vanaf 1366 ingericht.

De kerk van Oene komt voor het eerst in de archieven voor in 1176. Alle drie de kerken — Angerlo, Wolfheze, Oene — zijn gebouwd van tufsteen, zijn ge-oost en dateren uit de 11^e eeuw. Het is m.i. dan ook aannemelijk dat de drie kerken zijn gebouwd door Meinwerk van Hamaland. En niet ver in tijd verwijderd van de bouw van de Bennekomse kerk, die hierna wordt besproken. Naar mijn beste weten is Angerlo in 996 niet aan het stift Elten toegewezen, voor Oene is dat (mij) onduidelijk.

Naast de vraag naar het waarom van de locatie van de kerk is er ook de vraag naar het waarom van de vorm van de kerk, zo groot en met toren. Aan het einde van een publicatie hierover in Schoutambt en Heerlijkheid (57) heb ik geschreven: *Niet onwaarschijnlijk staat de kerk op de grens, een grens, van zijn (Meinwerk's) territoire op de Zuidzoom. Wilde hij juist hier een getuigenis aan de passant geven – een “statement” maken – van zijn geloof: hier betreedt U, reiziger, het gebied van een heer die het christelijk geloof is toegedaan? Was Wolfheze een nog heidens gebied, waar hij een zichtbaar teken van zijn geloof heeft willen neerzetten? Was het een jongensdroom om een kerk te bouwen te midden van grafheuvels, symbolen van onchristelijke bewoners? Zoals gezegd, dat zal wel altijd onbekend blijven.*

Nu, en met verwijzing naar de paragraaf over missie en kerstening, kan wellicht met enige reden worden verondersteld dat Meinwerk de kerk van Wolfheze heeft gebouwd, omdat Liudger er ooit heeft gepredikt. Heeft Liudger toen ook in Wolfheze een kerkje gebouwd? Dat is mogelijk, maar is niet meer te bewijzen. Groneman heeft geen sporen van een kerkje gerapporteerd, maar hij heeft zich mogelijk niet vooraf gerealiseerd dat er ter plekke een houten kerkje zou kunnen hebben gestaan. Hij vermeldt althans geen speciale maatregelen om te voorkomen dat sporen ervan zouden worden uitgewist in de loop van het onderzoek; achteraf, bij het schrijven van zijn verslag, heeft hij zich dit wel gerealiseerd.

Het A.A.C. heeft geen onderzoeksverslag gepubliceerd, maar heeft mij in 2007 wel mondeling meegedeeld dat de “site” zo zeer was gecompromitteerd dat dateringen niet meer goed mogelijk waren. Er zijn inderdaad meerdere meldingen van onoordeelkundig “gegraaf” in en bij de ruïne van de kerk, o.a. van Heldring (1841) en van Groneman (1893).

Maar wat voor het Wolfhezer kerkje tot nu toe niet is bewezen is wel aangetoond voor het stenen kerkje van Oene: het is voorafgegaan door een houten kerkje, vermoedelijk een bidkapel die waarschijnlijk in de 2^e helft van de 8^e eeuw door Liudger is gebouwd; het kerkje staat evenals dat van Wolfheze op een flauwe hoogte, maar niet in de nabijheid van grafheuvels.

Weliswaar ligt Wolfheze op enige afstand van Liudger's missiegebied in de IJsselstreek, maar ook niet verder dan, zeg, twee dagreizen: de ossen die zijn kar hebben getrokken zullen ongeveer 15 km/dag hebben afgelegd (58). Hij heeft wel meer missionair werk buiten het IJsselgebied verricht, want omstreeks de overgang van de 8^e naar de 9^e eeuw wordt — vermoedelijk door hem — een kerk gebouwd bij Naruthi (nu Naarden).

De wetenschap of het vermoeden dat Liudger in Wolfheze heeft of zou hebben gewerkt kan/zal voor Meinwerk voldoende reden zijn geweest om in het 11^e - eeuwse vrijwel onbewoonde veld aldaar een relatief grote zaalkerk met toren te bouwen. Een aanwijzing ter onderbouwing van het vermoeden dat Liudger op de Zuidzoom heeft gewerkt is wellicht te halen uit een onderzoek naar de populariteit van hem in de familie van Hamaland, zeg vanaf het jaar 965.

Allereerst valt op dat zijn naam nogal eens voorkomt in de familie. Wichman zelf trouwt met Liutgard van Vlaanderen, zijn jongste dochter heet Liutgardis en Adela's dochter Emma trouwt met een Liudger van Billung, maar dit zegt niet zo veel. Van meer gewicht waarschijnlijk is dat in elk geval Adela's echtgenoot Balderik wel blijkt heeft gegeven van zijn vertrouwen in Liudger van Werden. Omstreeks 1015 wanneer hij ernstig ziek in Zyfflich verblijft wordt hij door relikwieën van de heilige Liudger genezen, waarna hij zich aan Liudger wastinsig maakt en 8 mansi te Widohowe aan het klooster van Werden schenkt (59). Bij Stüwer (p. 92) wordt Balderik hierom genoemd "ein weiterer Grosser, zu dem Werden freundschaftliche Beziehungen unterhielt", een grote, met wie Werden vriendschappelijke betrekkingen onderhield.

Te verwachten is dat Wichman's omgeving — Liutgard en zijn (schoon)kinderen — veel op hebben met Liudger. Meinwerk lijkt wel gecharmeerd te zijn van sterke historische figuren, uit de Bijbel of uit de kerkhistorie: Petrus en Paulus in Paderborn (1031), de martelaar Alexander in Bennekom (≈ 1025), bisschop en martelaar St. Blasius (reliëken ter oplossing van het conflict met zijn moeder, Rhenen 1016).

Kort en goed, het lijkt moeilijk te begrijpen waarom de kerk in Wolfheze is gebouwd. Meer hierover in de volgende paragraaf over de bouw van de eerste stenen kerk van Renkum.

Renkum

Tenslotte in deze bijdrage de bouw van het eerste stenen godshuis in Renkum. In de geschiedschrijving van het Renkum uit de volle middeleeuwen gaat het al snel over wat bekend staat als de "kerk-kapel-kwestie": Schonk Meinwerk in 1031 een kapel met de tienden of een kerk met de tienden aan de Abdinghof in Paderborn? Ging het om een kapel, waar heeft die gestaan en van welke kerk was die kapel dan wel een kapel? Of ging het om een kerk en, zo ja, vanaf wanneer en waar? Deze vragen han-

gen dan weer samen met de verdeling van Renkum tussen het stift van Elten en het echtpaar Adela/Balderik en de latere verdeling van Adela's nalatenschap in Renkum door haar kinderen, Azela en Meinwerk. Azela schenkt haar deel aan het stift Elten en Meinwerk geeft zijn part aan de Abdinghof in Paderborn. Hoe de bezitsverhoudingen en de ligging en/of omvang van de gebiedsdelen na al deze delingen precies zijn is niet of nauwelijks bekend. De kapel van Harten ter hoogte van Quadenoord wordt door Witteroos in 1570 afgebeeld en blijft hier buiten beschouwing, want ruim vijf eeuwen na het jaar 1050. Deze kapel is gebouwd op een heuvel, mogelijk een voorchristelijke heilige plek. Onbekend is om wat voor soort kapel het hier gaat. Was het een reiskapel, een votief- of een herinneringskapel? Of "gewoon" een kapel van de kerk van Renkum?

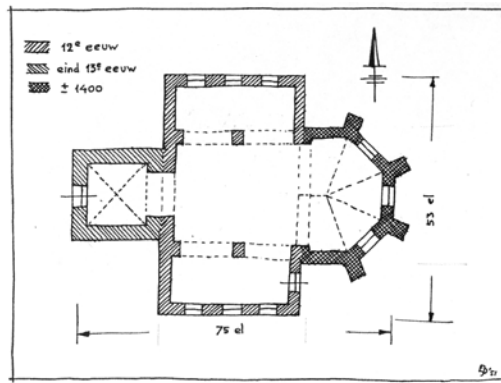
Wat is er bekend?

Uit het jaar 1838 dateert een beschrijving van het oudste deel van de kerspelkerk van Renkum, die in het jaar 1864 werd gesloopt. Dit deel is een bijna-vierkant, waarvan de zijden niet loodrecht op elkaar staan, gebouwd met tufsteen en met ronde bogen op de vier zijden, vermoedelijk Romaanse rondbogen (60). Op grond hiervan is het niet onredelijk aan te nemen dat het "vierkant" in de 11^e eeuw zou zijn gebouwd en dat is ook wat Eijck van Zuilichem doet. Blijkens een oorkonde doet Meinwerk in 1031 uit de nalatenschap van zijn ouders een schenking aan de Abdinghof in Paderborn van o.a. een godshuis in Renkum, waarvan de precieze locatie niet wordt genoemd, dat echter in de grote boedelscheiding van 996 in het geheel niet voorkomt.

Het zou dus na 996 moeten zijn gebouwd en dan komt een puur rekenkundig gemiddelde tussen deze beide jaren uit op een datering omstreeks het jaar 1017. Dit is natuurlijk geen sterke datering want gebaseerd op één niet-vermelding en één vermelding. En of het gecombineerde resultaat van de beide dateringspogingen een “sterker” resultaat oplevert is afhankelijk van welke waarde aan elk van deze pogingen wordt gegeven; maar goed, er zijn twee pogingen die elkaar in elk geval niet uitsluiten.

Methodisch is de vraag aan de orde of het dit vierkante en oudste deel van de latere kerspelkerk was dat Meinwerk in 1031 aan de Abdinghof heeft geschonken. Hieronder wordt deze kwestie uitgewerkt, waarbij vooral wordt gekeken naar de situatie op de grond; vanuit dit perspectief is er nog niet naar de kwestie gekeken.

Plattegrond van de kerk van Renkum van tijd tot tijd.

Bron: E.J. Démoed

Zou hij niet dit “vierkant” — om het even of het hier nu een kapel of een kerk betreft — hebben geschonken dan moet er nog een ander godshuis in Renkum zijn geweest dat hij aan Paderborn had kunnen schenken. Die gedachte lijkt te voeren tot een zekere mate van ongerijmdheid: één eigenaar zou in de eerste helft van de 11e eeuw in een beperkt gebied en tegelijkertijd een functionerende kerk en een functionerende kapel hebben gehad. Toch kan precies deze situatie zich in Renkum hebben voorgedaan. Er is immers de vermelding uit 1357 van een kapel te Renkum.

Het “vierkant” dus.

De eerste vraag is of het “vierkant” een kapel of een kerk was. Het “vierkant” oogt eerder als een kapel dan als een kerk; misschien ging het hier om een privé bidcel of een huiskapel van Adela? Tal van hooggeplaatsten, inclusief kerkvorsten, hebben een bidcel gehad; zo heeft bisschop Ansfried \approx 1000 bij Leusden niet alleen een kapel gebouwd maar ook een bidcel voor persoonlijk gebruik. Agobardus, aartsbisschop te Lyon (816-840) heeft dit fenomeen weliswaar een “godeloze gewoonte” genoemd,

in december 1291 geeft paus Nicolaas aan graaf Reinoud van Gelre toestemming om de dienst te doen verrichten in diens eigen kapel, achter gesloten deuren.

Tegelijkertijd is het moeilijk te aanvaarden dat het “vierkant” een gewijde kerk zou zijn geweest. De eerste stenen kerken hebben gewoonlijk de vorm van een rechthoek en worden dan ook als “zaalkerk” omschreven. Een zaalkerk kan — in tegenstelling tot een vierkant — worden ge-oost en dat is dan ook de vermoedelijk door de kerk voorgeschreven, althans gebruikelijke oriëntatie. Mij zijn geen stenen kerken bekend uit de 10^e en de 11^e eeuw in de Rijn- en de IJsselregio die een andere dan een rechthoekige vorm hebben gehad.

Opmerkenswaard is dat de locatie van het “vierkant” overeenkomstig vertoont met die van de ook uit de 11^e eeuw daterende en meer dan waarschijnlijk door Meinwerk gebouwde Wolfhezer kerk: op hooggelegen grond grenzend aan een laag gelegen gebied waar een beek doorheen stroomt. Voor Renkum betekent dit dat het “vierkant” heeft gestaan in het hooggelegen gebied van de huidige Gemeentelijke begraafplaats “Onder de Bomen”, grenzend aan een laag gelegen gebied met daarin een beek. Uit de hierna te behandelen goederenlijst van \approx 1357 van de Abdinghof blijkt dat deze abdij in Renkum inderdaad o.a. hooggelegen grond heeft bezeten: ”Item de hoef to Redinchem heft hoeghes landes”.

Démoed (p. 172) neemt aan dat *in de tweede helft van de 12e eeuw de Renkumse kapel tot kerspelkerk verheven is* en schrijft ook *Het is vermoedelijk in deze tijd, dat het Renkumse kerkje gebouwd is*. Tersteeg (1973, p. 8 + n. 74 op p. 22) schrijft: *Omstreeks het midden van de 12de eeuw moet door de Abdinghof een kerk in het dorp zijn gesticht*.

Démoed en Tersteeg lijken het eens te zijn en misschien zijn zij dat ook wel, maar bij de formulering van Tersteeg kun je je afvragen of hij nu bedoelt dat er een kapel tot kerk werd verheven of een nieuw en gewijd kerkgebouw werd gesticht. Overigens, het archief van het aartsbisdom Utrecht (1906) meent dat te Renkum een kapel tot kerspelkerk werd verheven.

Rest het vermoeden van Démoed en Tersteeg dat omstreeks het jaar 1150 een kerk in Renkum zou zijn gebouwd. Daarbij wordt niet aangegeven op welke gronden precies zij die aanname doen, maar vermoedelijk gaan zij uit van de toevoeging in de 12e eeuw van twee vleugels aan het “vierkant”. Geen van beiden kent echter de studie van Groneman aan de Wolfhezer kerk in 1893, althans geen van beiden behandelt de uitkomsten ervan of vermeldt hem in de literatuur- en/of bronnenlijsten. Het is dus de vraag of zij deze mening — géén kerk in Renkum voor 1150 — ook zouden hebben gehad als zij hadden geweten van Groneman’s werk. Wordt echter hun mening aangehouden dan is niet goed in te zien hoe die bestand zou zijn tegen twee opmerkingen:

- Bewezen is dan dat er omstreeks het jaar 1014 twee (stenen) kerken op de Veluwezoom staan, en wel in het (uiterste) oosten ervan, in Oosterbeek en in Arnhem. Beiden zijn “ecclesia’s”, gewijde kerken. Sporen of restanten van andere kerken in dit gebied — nogmaals hier wordt Groneman buiten beschouwing gelaten omdat Démoed en Tersteeg zijn veldstudie niet kennen — uit de 10e en 11e zijn nimmer aangetroffen. Het is m.i. niet redelijkerwijs voorstelbaar dat de Zuidzoom, die grotendeels in de eigendom is geweest van (n.b.!) leden van de familie van Hamaland of hun voorgangers, vanaf Oosterbeek westwaarts geen gewijde kerk zou hebben gehad. Ook is moeilijk te begrijpen dat deze “kerkloze” periode zou hebben geduurd tot medio 12^e eeuw.
- Zou er in Renkum “slechts” een kapel en geen kerk zijn geweest tot aan 1150, dan zouden de sacramentsbedieningen wel erg moeilijk toegankelijk zijn geweest voor de bevolking. En óók, vanaf 1048 of later, voor de inwoners van Renwic (het huidige Randwijk) toen deze plaats samen met o.a. Driel, Heteren en Opheusden in of na 1048 onder het dekenaat van Veluwe werden geplaatst, zie eerder in deze paragraaf.

Nu wordt het oppervlak van het “vierkant”, door de aanbouw van twee vleugels in de 12^e eeuw, aanzienlijk uitgebreid. Hierdoor krijgt het gebouw minder het uiterlijk van een bidcel, van een kapel, en meer van een kerk. Maar fungeerde het vergrote gebouw — een ongebruikelijke, noord-zuid gerichte rechthoek — nu als kerk of als kapel? Men zou kunnen verwachten dat deze rechthoek als een gewijde kerk zou functioneren, maar dat blijft een verwachting, elke redelijke zekerheid ontbreekt. Het oorspronkelijke “vierkant” heeft aan de oostzijde een koortje met een ronde sluiting gehad (61).

Weliswaar is onbekend om welke redenen Meinwerk te Wolfheze een kerk heeft gebouwd, vanzelfsprekend heeft hij met de bouw van die kerk toen en dáár een doel voor ogen gehad, of meerdere doelen. Daarbij komt dat Wolfheze, Heelsum, Renkum en Bennekom tot zijn territorium behoren en dat hij de geestelijke belangen van al zijn mensen in dit gebied op het oog zal hebben gehad.

Op de westflank van dit aaneengesloten gebied ligt Renkum en het valt op dat niet daar maar in Wolfheze in de 11e eeuw een relatief grote en bijzondere, want mét toren, stenen kerk wordt gebouwd. Meinwerk bouwt die kerk niet om die een “simpele” kapelfunctie te geven en hij bouwt die kerk niet dáár zonder zich te realiseren dat de locatiekeuze van groot belang is voor een goed kerkelijk functioneren. Dit roept de vraag op hoe belangrijk Renkum was rond het jaar 1000. Ook is de vraag legitiem of — en zo ja in welke mate — Renkum een rol vervulde in het dagelijkse leven van de familie van Hamaland.

Bezien we wederom de Renkumse “kerk-kapel-kwestie” maar nu tegen de achtergrond van de aanwezigheid van de Wolfhezer kerk dan wordt het al bestaande ver-

moeden — zie de vorige alinea's — bevestigd dat Meinwerk in 1031 een kapel (met de tienden) heeft geschonken aan de Abdinghof en dat deze kapel een kapel zal zijn geweest van de Wolfhezer kerk (62).

De datering van ≈ 1025 voor de Wolfhezer kerk is een gemiddelde tussen het geschatte overlijdensjaar van zijn moeder Adela en het jaar 1031 (63), het schenkingsjaar van de Renkumse kapel aan de Abdinghof, en is daarmee niet erg precies gegeven de wel precieze schenkingsdatum: 2 november 1031. Dat behoeft echter geen belemmering te zijn om toch de geschonken kapel van Renkum te beschouwen als behorende bij de Wolfhezer kerk. Immers, zelfs al zou de kerk van Wolfheze op 02-11-1031 nog niet zijn opgeleverd kan Meinwerk toch de Renkumse kapel al als een kapel van Wolfheze hebben aangemerkt. Zowel de Abdinghof als de Wolfhezer kerk en de Renkumse kapel waren zijn eigendom.

Nu heeft, naar alle waarschijnlijkheid, Meinwerk omstreeks 1025 ook een godshuis gebouwd in Bennekom en het is ook hier niet aannemelijk dat hij dat zou hebben gebouwd om het als kapel te laten fungeren. Dat geldt te meer nu vrij algemeen wordt aangenomen dat de stenen kerk van Ede — een tufstenen, rechthoekig Romaans gebouw — relatief laat is gebouwd. Palmboom komt voorzichtig op ongeveer het jaar 1100 en dat is vrij laat; hij vraagt zich wel af of de kerk misschien niet eens is verplaatst en Blommesteijn dateert de kerk niet voor 1100. De kerk van Ede komt voor in een charter van 1368 dat een overzicht bevat van het bisdom Utrecht in 1278 (Kronijk Historisch Genootschap Utrecht, jrg. 1857, p. 169 e.v.). Vermoedelijk wordt de kerk vervolgens verbouwd en wordt ook het koor vervangen door een groter koor maar nu van baksteen, waarna in de 14^e eeuw het gebouw aan de westzijde wordt verlengd en daar ook de huidige toren wordt gebouwd.

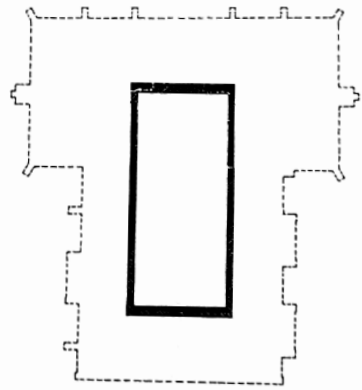
Enkele details van de Bennekomse kerk.

Bouwtijd	11 ^e eeuw, begin 12 ^e eeuw. Aangezien tijdens restauratiewerkzaamheden in 2006/7 een tufstenen fundering is aangetroffen met daarin een cementtype dat tot aan de 11 ^e eeuw is gebruikt, wordt het meer dan waarschijnlijk geacht dat er een nog kleinere kapel of kerk is geweest vanaf begin 11 ^e eeuw
Afmetingen	20 x 9 m
Locatie	De kerk staat ongeveer op de scheiding van de hoge gronden aan de oostzijde en de lage gronden van de Vallei, aan een noord-zuid lopende weg vanaf het Lexkesveer en op enkele kilometers afstand van de kruising van deze weg met de heerwech
Oriëntatie	Waarschijnlijk niet precies oost-west, maar, zoals ook de kerk van Oosterbeek en wellicht die van Wolfheze, onder een scherpe hoek op de X-as van de topografische kaarten 39F en 40A

Type Eénbeukig, rechthoekig
Diversen Patroon St. Alexander

*Frontaanzicht anno 2016
Bron: Wikipedia*

*Het grondplan van de eerste en de
huidige St. Alexander kerk van Bennekom
Bron: J.R.F. Heine*

Zo ontstaat nu een beeld dat in de eerste helft van de 11e eeuw in Wolfheze en Bennekom *ecclesia's*, gewijde kerken, hebben gestaan en dat Renkum het dús met een kapel heeft moeten doen. De afstanden tussen de kerken en de kapel zijn elders in deze bijdrage vermeld.

Maar, hoe valt dit scenario te bewijzen, te onderbouwen of aannemelijk te maken?

De enige optie om althans enige klaarheid te verschaffen lijkt te zijn om een vergelijking te maken van de bouwgeschiedenis van de twee kerken en de kapel na de dood van Meinwerk, dus vanaf medio 11^e eeuw. De beide kerken en de kapel zijn alle drie eigendom van Meinwerk en hebben ook een zekere onderlinge afhankelijkheid, zeker voor wat betreft de positie van de (nog steeds vermeende) Renkumse kapel t.o.v. de kerken in Wolfheze en Bennekom.

Al op het eerste oog is duidelijk dat de kerk van Renkum geregeld wordt vergroot en verfraaid, hoe vreemd die “evolutie” van het gebouw ook is verlopen. De kerk van Bennekom is meer dan waarschijnlijk in de tweede helft van de 13^e eeuw in de “versukkeling” geraakt en die van Wolfheze evolueert in het geheel niet.

De kerk van Bennekom dan nu.

Heine maakt aannemelijk dat de kerk van Bennekom tot in 1288 een eigenkerk was: Op 29-07-1288 verkoopt knape Hubertus van Catse, mede namens zijn minderjarig zusje, zijn hof de Wo(e)sthof met al zijn onderhorige erven, weiden, velden bossen of wat voor andere zaken ook aan de deken en het kapittel van St. Jan. In het document wordt niet van een kerk gerept, maar dat gebeurt wel in 1414. In dit jaar geven de deken en het kapittel van St. Jan aan ene Robbert van Wijss in erfpacht hun hof te Bennekom geheten de Wosthof met alle toebehoren zoals wijlen Robert van Dorenweerd die bezat, namelijk een hofstede bij de kerk, een stuk land etc.

Kennelijk staat er een kerk bij een hofstede van de Wosthof; ook Palmboom gaat hiervan uit (p. 157). We kunnen dan op basis hiervan aannemen dat de knape Hubertus de kerk in 1288 heeft mee verkocht. En inderdaad komt Bennekom niet voor in het zojuist genoemde charter dat een overzicht geeft van het bisdom Utrecht in het jaar 1278. Wél komt Bennekom, maar ook hier weer zonder vermelding van een kerk, voor in de rekening betreffende het graafschap Gelre van 1294/5 (L.S. Meihuizen, 1953).

De vraag is wel waarom deze kerk niet expliciet in de akte betreffende de Wosthof van 1288 wordt vermeld. En ook: waarom is het gebouw überhaupt verkocht? Was het wellicht in een niet al te beste staat ten tijde van de verkoop? Wellicht, want omstreeks het jaar 1290 wordt een gotische toren tegen de kerkzaal aangebouwd. Hoe ook, omstreeks de tijd dat de kerk van Bennekom wordt verkocht, wordt het Renkumse godshuis aanzienlijk vergroot. Ook hier ontstaat het vermoeden dat toen het kerkgebouw van Bennekom in minder goede staat verkeerde de Renkumse kerk een “face-lift” kreeg, een noord- en een zuidvleugel.

Nu de kerk van Wolfheze.

Over de bouwgeschiedenis van deze kerk na de oplevering kunnen we kort zijn: met een vrij grote mate van zekerheid kan worden gezegd dat de kerk na de oplevering nimmer is verbouwd en/of vergroot (64). Wel zullen er van tijd tot tijd reparaties/renovaties nodig zijn geweest, het gebouw wordt na circa 600 jaar, in het eerste kwart van de 17^e eeuw, gesloopt.

In de Arnhemse stadsrekeningen van 1390/1 komen twee meldingen voor over de torenklok van Wolfheze: *die clocke van Wolfhese af te wynnem* en iets verder *verteert*

allentelken dat gelt yn te wynnen van der clocken ende die pande te vueren (65).

De torenklok is weggehaald en vermoedelijk gerechtelijk in beslag genomen (pandare = gerechtelijk in beslag nemen). Kerkklokken zijn het beeld van de prediker die de gelovigen oproept tot het geloof, zijn een kracht tegen de slechte invloed der boze geesten, roepen de gelovigen op zich te scharen onder de kruisbanier en herinneren aan de zilveren trompetten uit het Oude Verbond, die het Joodse volk opriep tot het offer. Tevens waarschuwen zij tegen onheil, ziekte, onweer, een naderende vijand (Timmers, Christelijke Symboliek en Iconografie, 8e druk 1993).

Het blijkt nu dat omstreeks het jaar 1390/1 de Renkumse kerk een uitwendig koor krijgt. Allereerst is de gelijktijdigheid opmerkenswaard. Maar ook kan weer de vraag worden gesteld of er dan in de Renkumse kerk tot aan 1400 géén koor is geweest. Zou het gebouw voor 1400 een kerk zijn geweest, dan moet er tot aan dit jaar een inwendig koor aan de oostzijde zijn geweest. Fungeerde het gebouw echter tot aan 1400 als een kapel dan zal er tot aan die tijd geen koor zijn geweest.

Hoe dat ook zij, feit blijft dat vrijwel tegelijkertijd de Wolfhezer kerk zijn klok verliest en de Renkumse kapel (of kerk) een uitwendig koor krijgt.

De uitbouw van het “vierkant” tot een noord-zuid gerichte rechthoek in de 12^e eeuw kan, door gebrek aan gegevens, niet worden verklaard vanuit een verval van de kerken van Bennekom en/of Wolfheze. Alhoewel. In de 12^e eeuw wordt de Oosterbeekse kerk uitgebreid en wel met een nieuw koor dat wordt aangebouwd aan de oorspronkelijke zaalkerk. Als nu, klaarblijkelijk, ook het Renkumse “vierkant” in de 12^e eeuw flink wordt vergroot kan men zich afvragen of het de tussenliggende Wolfhezer kerk wel zo goed ging. Daar komt bij dat de kerk vermoedelijk in deze tijd — al of niet via het bisdom Utrecht — in private eigendom komt om uiteindelijk in 1333 of eerder (Nijhoff) als eigendom van de burggraaf van Montfoort te worden aangemerkt.

Voor een schatting van de onderlinge afstanden wordt verwezen naar de tabel op p. 44.

De kapel in de Kloosterweide ≈ 1357

Hiervoor is al kort vermeld dat de Abdinghof rond het jaar 1357 hoog gelegen grond bezit in Renkum.

De omschrijving op de goederenlijst van de Renkumse goederen luidt ”Item de hoef to Redinchem heft hoeghes landes mit den bruyel dar die Cappelle in stet”. Kennelijk heeft de Abdinghof te Renkum in 1357 niet alleen “hoge grond”, ook is er een kapel die in de “bruyel” staat. Dit woord staat voor bruul of bruel, d.w.z. een weide of beemd, waarmee in dit specifieke geval zeer waarschijnlijk de Kloosterweide wordt bedoeld. Een heel andere locatie dan die van het “vierkant”, maar wel ruim 300 jaar later.

Van deze “bruyel-kapel” is de locatie exact bekend. Ook de vorm van het gebouw is een gegeven, althans we kennen de vorm die de landmeter/schilder er aan gaf. Niet zelden echter maakte de landmeter, die in opdracht werkte, de plaatjes “mooier” dan ze waren; Witteroos is een notoir voorbeeld.

Tersteeg (1973, p.7) meent dat het deze kapel is die Meinwerk aan de Abdinghof geeft in 1031. Hij lijkt ervan uit te gaan dat het gebouw anno 1357 fysiek hetzelfde is als in 1031. Een ander punt is dat zijn uitgangsmateriaal voor een datering in het jaar 1000 in hoofdzaak wordt gevormd door een drietal vermeldingen en twee niet-vermeldingen en dat is niet een solide basis, zoals hiervoor ook al werd gezegd. Tenslotte blijkt niet dat hij pogingen heeft ondernomen om te verklaren waarom een kapel uit 1357 dezelfde zou zijn als die van 1031, zeg een continuüm te creëren tussen deze beide jaren.

Hoe ook, de vraag moet worden gesteld of het de “bruyel-kapel” uit 1357 is die in het jaar 1031 door Meinwerk aan de Abdinghof wordt geschonken en niet het “vierkant”.

Mijns inziens is daarop wegens gebrek aan voldoende en solide data geen overtuigend antwoord mogelijk — zelfs is het niet mogelijk om voldoende aanwijzingen te vinden om een voorwaardelijk antwoord te construeren — tenzij de kerken van Wolfheze en Bennekom worden betrokken bij de beantwoording van die vraag.

Het is voorstelbaar dat Meinwerk in de eerste helft van de 11^e eeuw nog actiever is geweest in de bouw van godshuizen op de Zuidzoom dan hiervoor al werd geschetst, in die zin dat hij niet alleen in Wolfheze en in Bennekom een kerk heeft gebouwd maar ook een kapel in Renkum en wel de kapel die staat in wat anno 1357 “den bruyel” wordt genoemd. Het is dan deze kapel die hij, met de tienden, op 02-11-1031 aan de pas door hem gestichte abdij van Paderborn schenkt. Vrij kostbaar natuurlijk, maar voor de zeer rijke Meinwerk nauwelijks een probleem, temeer waar het hier een “vestzak-broekzak-schenking” betreft, één die wordt gedaan met het oog op de continuïteit van zijn abdij in Paderborn enerzijds en op de zielzorg van zijn mensen in Renkum anderzijds: een stichtingsgift — de Renkumse tienden — voor zijn eigenklooster in Paderborn en tegelijkertijd een kapel voor zijn mensen in Renkum.

In samenvatting:

In het eerste kwart van de 11^e eeuw zijn door Meinwerk op de Zuidzoom kerken gebouwd in Wolfheze en Bennekom en een kapel in Renkum. De kapel heeft gestaan op de Kloosterweide en is door hem — met de tienden — geschonken aan de Abdinghof in Paderborn. Dit scenario accordeert met de positie van de godshuizen in Wageningen (p. 46 en noot 43) en Ede (p. 63)

Wat is er geworden van de “bruyel-kapel” na het jaar 1357?

In november 1405 blijkt de kapel te staan in een gebied dat behoort aan de heer van Gelre, Reinoud, die de omliggende gronden van de kapel had aangekocht van niet minder dan acht partijen. Hij kondigt dan de stichting aan van een klooster — het Onze Lieve Vrouweklooster — en zegt o.a. “... wi aengedacht hebben die groete innicheit ende begeerten onser voervaderen die sij gehadt hebn tot onser liever vrouwen Cappellen van Redinchem, geleghen in onsen lande van Veluwe.....”.

Blijkens het Archief van de geschiedenis van het aartsbisdom van Utrecht is de oude kapel a.h.w. “ingekapseld” in het nieuwe klooster “.....met consent van den allerdeselfste capelle tem doen verwandelen ende oversetten tot een Regularissenklooster

En het “vierkant”, het oudste deel van de Renkumse kerspelkerk?

Dat zou dan, in dit scenario, kapel noch kerk zijn geweest. Misschien toch een bidcel, een dodenkapel?

Uiteindelijk wordt de kerk van Wolfheze, aanvankelijk ongetwijfeld de mooiste kerk op de Zuidzoom, na een langdurige teloorgang, in het eerste kwart van de 17^e eeuw gesloopt.

De kerk van Renkum — op ongebruikelijke wijze vanuit een vierkant uitgegroeid tot een “raar” gebouw — ondergaat hetzelfde lot, maar pas in 1864.

De “bruyel-kapel” verdwijnt ook van het toneel. Vermoedelijk wordt het gebouw “ingebouwd” in het Onze Lieve Vrouweklooster aan het begin van de 15e eeuw.

En de kerk van Bennekom? Delen van de oorspronkelijke kerk zijn nog altijd aanwezig in de huidige kerk. Die heet vandaag de dag de Oude of Sint-Alexanderkerk, is een Rijksmonument (nr. 14474), kan uitwendig bezichtigd worden via Google Earth op 51° 59' 53'' NB, 5° 40' 34'' OL en inwendig op 6721JJ nr 45.

It's come a long way.

NOTEN

1. Het klooster is met de heerwech verbonden door een weg. Aldus kan de heerwech ook Warnsborn bedienen. Hoog Warnsborn behoort aan Mariëndaal en heeft omstreeks 1452 een pastoor. Laag Warnsborn dateert van 1428 of eerder en behoort vanaf 1516 aan het Agnietenklooster in Arnhem
2. Bron Berghapedia, download 10-03-2016. De grenzen zijn niet exact bekend. Het splitsingspunt van de Rijn en de IJssel zal bij Malburgen hebben gelegen (Gjallar)
3. Diederik († 07-04-1017 of 07-04-1018): Gehuwd met een dochter van graaf Unruoch van Teisterbant, waardoor hij graaf van Teisterbant wordt, de Tieler- en de Bommelerwaard. Maar anno 965 is Wichman in dit Teisterbant gegoed in o.a. de plaatsen Hellouw, Wamel Dreumel, Lienden, Malsen, Tuil, welke in 996 in tweeën worden gesplitst, zodat Diederik toch ws. daar ook eigen goederen heeft gehad. Een van zijn dochters, Bava, trouwt met Gerard Flamens; het echtpaar staat aan de wieg van het Gelderse gravenhuis. Emma († 03-12-1038): Gehuwd met Liudger van Billung. En vermoedelijk de moeder van Imad, bisschop van Paderborn (1051-1076), als tweede opvolger van Meinwerk. Emma wordt weldoenster van de kerk van Bremen genoemd. Azela: Kanunnikes in het stift Elten, waar haar tante Liudgard abdis is. Glismod: Gehuwd met Adalbert van Oostenrijk
4. Ik beperk me tot een opsomming van goederen die hierna aan de orde zullen komen
5. Zo komt Meinwerk uit het beeld van de Vita naar voren als een *tüchtige* (o.a. degelijk, ijverig, betrouwbaar), zij het *derbe* (?), maar toch in de grond welwillende en goedmoedige persoonlijkheid, als een trouwe dienaar van de kerk en van de koning, als een echte vader van het hem toevertrouwde bisdom
6. Ook elders in Nederland had Prüm in 893 uitgestrekte eigendommen, o.a. in Voorst, Oldenzaal, Wamel, Dreumel
7. Inventaris van het oud archief der gemeente Arnhem, P. Nijhoff, 1864. Kronijk van Arnhem, G. van Hasselt e.a., 1790. Rerum amorfortiarum due inediti, Th. Verhoeven
8. Bij de schenking van Folcker aan het klooster van Werden in 855 worden de goederen vermeld als liggende in “pago Hamalande, in comitatu Uuigmanni” en dat is m.i. de eerste keer dat er een Wichman wordt vermeld als graaf van Hamaland
9. Salvatorkerken zijn overigens zeker niet zeldzaam
10. Oudfries Handschrift, Reg. Hist. Centrum Groninger Archieven, Ommelander Archieven, inv. Nr. 60, f. 10v-11v.
11. Hoe juist deze beide observaties op zich ook zijn, er worden geen grenzen aangegeven van de gebieden van Wichman en het blijft bij hen onduidelijk of het hier om aaneengesloten gebieden dan wel om “Streubesitz” gaat. Het voert te ver daarop hier nader in te gaan, maar er zijn redenen om aan te nemen dat de noordelijke grens van Wichman’s gebiedseigendommen ongeveer — of mede — wordt bepaald door vier punten op of nabij die grens: de kerk van Bennekom, het noordelijkste punt van het Mofstbos, de kerk van Wolfheze en de middeleeuwse

ijzerwinningsplaats nabij het Airborne Kerkhof te Oosterbeek

12. Praast is mogelijk een samentrekking van “prowest”, zoals “proost” dat is van “prowest”. Zowel “proost” als “prowest” heeft betekend een rentmeester van kerkelijke goederen, de belangrijkste man na de bisschop. De praastakker of –weide is verkort tot de praast en is dan dus kerkland, J.H. Halbertsma, 1840. Elders wordt geopperd dat de Praest zou zijn afgeleid van “praesidium”, een Romeins bol- of veldwerk
13. Groot Placaat en Charter-Boek van Vriesland, dl I, p. 51 e.v., Schwartzenberg en Hohenlansbergh
14. Levensdata: Widukind 742 - 807; Wibrecht ≈ 782 - 827 (of > 25-12-834?); Walbert ? - ≈ 874
15. Martelaar in Rome in het jaar 160/1, naamdag 10 juli
16. Geheel duidelijk is de situatie niet, er moet nog een vroegere kerk zijn geweest
17. De naam Ostrachië komt ettelijke malen voor in het Frisia van voor het jaar 1000, zelfs al rond de moord op Bonifatius in 754
18. Nijmegen, geschiedenis van de oudste stad van Nederland, dl I, p. 194. Zie de bijlage Utrechtse doopgelofte, punt 10
19. Maar misschien is Beda nogal gehecht aan legendes
20. Geen onderzoek is gedaan naar en in Germaanse mythologie geschriften
21. M. Buhlmann, Die Abtei Werden und ihre Umlandbeziehungen
22. De datering van Glazema is vermoedelijk visueel bepaald. Is het mogelijk om aan de hand van de gedetailleerde beschrijving van de pot tot een preciezere datering te komen, eventueel samen met een minuscule monster uit de pot?
23. De echtelieden zijn parochiaan in Ellekom, Evert in Oosterbeek
24. Criteria: 1. De spelling van de namen komt overeen met de spelling van de akte, behalve dat de namen eindigend op breht ook zijn onderzocht op ---brecht en dat voor Hrothard en Hrodald ook is gezocht op Rothard en Rodbald. 2. De levensdata
25. Zie o.a. Palmboom, 1994, p. 156, n. 264
26. Böhmer p. 461; Regesta Imperii
27. Met deze poelen is nu een derde poel verbonden, die niet voorkomt op de topografische kaart 40A
28. Biografisch Woordenboek Gelderland, R.M. Kemperinck; Historische Kring Gent
29. Biografisch Woordenboek Gelderland, dl V
30. Codex Laureshamensis nr 0117. Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, A.J. van der Aa, 1847. Oordeelkundige Inleiding, Vol. 4, p. 141, W.A. van Spaen. A. Lamey.
31. Na deze schenking komt Seelbeek voor het eerst weer voor in 1215. Op 28 mei van dit jaar neemt paus Innocentius kerken en tienden in bescherming, alsook enkele hoven, waaronder Selebeke. In een noot wordt toegevoegd: (*Ook in een vidimus van de officialen van Utrecht en van de aartsdiaken aldaar dd. 5 decem-*

ber 1366). De pauselijke bescherming heeft dus wel tot in 1366 geduurd en zelfs tot na oktober 1403. Want, op 03-10-1403 is er een *regtspraak van Herman Cappellaen, abt van het klooster van St. Laurentius..... als pausselijk regter, in eenen twist tusschen Rodolf van IJsendoren, proost van St. Pieter te Utrecht, tegen Rodolf van der Lawijc, zoon van wijlen den ridder Arnold van der Lawijc, betreffende de curtis van Zeelbeek en andere goederen, behoorende aan den proost en de kerk van St. Pieter te Utrecht.* (Kronijk Historisch Genootschap, 1851, p. 72)

Onbekend is waarom Seelbeek deze pauselijke bescherming in 1215 heeft gekregen, maar het heeft mogelijk te maken gehad met het veer over de Rijn en de tol aldaar; de tol is eigendom van het St. Pieterkapittel in Utrecht. In 1257 of eerder worden het veer en de tol naar Arnhem verplaatst. In deze tijd speelt zich ook het conflict af tussen Bernd van Dorenweerd en Sweder van Vianen, die optreedt o.a. namens de bisschop van Utrecht om de anarchie op de Rijn, inclusief onrechtmatige tolheffing, te beteugelen. Anno 1215 is er een hof Selebeke bij Brummen

32. In 804 al heeft keizer Karel te Nijmegen (Niumagrum, Niumaga, Novismago) een palts — een residentie — laten bouwen, waar hij meerdere malen Rijksdagen organiseert, maar ook min of meer privé verblijft. Zo zijn er tussen 840 en 870 in totaal 13 Rijksdagen gehouden door vier koningen. De Rijksdag is in het Heilige Roomse Rijk een vergadering van honderden vorsten, vorst-bisschoppen, vorst-abten of abdissen. Ook de rijksgraven, vrije steden en vertegenwoordigers van de graven in bepaalde territoria hebben er een zetel
33. De ringwalburg van Zutphen dateert uit het einde van de 9e eeuw. De stad ligt in het graafschap Hamaland
34. Het hier gegeven résumé van de strijd tussen Lodewijk en zijn zoons, alsook van de acties van de Noormannen is summier en beperkt tot de 830-er jaren en de delta tussen Maas en Rijn, omdat het de bedoeling van deze bijdrage is duiding te geven aan het waarom achter drie, kort na elkaar en door verschillende donoren gedane, schenkingen van gronden en goederen aan de Rijn gelegen.
35. Om een aantal redenen is te verwachten dat de kerk van Herodna in het noordelijk deel van het dal of zelfs ten noorden van het dal heeft gestaan. De belangrijkste daaronder zijn dat a/ het beekdal pal ten noorden van de Bennekomseweg al enkele keren is onderzocht; b/ in het noorden van het dal zijn heidense cultusplaatsen: grafheuvels (voorouderverering, witte wieven, katten, heksendansen); c/ de kerk zal staan in de nabijheid van het stromende water van de beek en d/ ten noordoosten van het dal is een kruispunt van wegen: een weg vanaf de Rijn noordwaarts in/langs het beekdal en de weg vanuit Wolfheze in het zuidoosten. St. Eligius predikt in 641 dat de christen geen licht laat branden bij een kruispunt van wegen, maar later wordt het de gewoonte daar juist wel godshuizen te bouwen. Tenslotte wordt de kop van het beekdal omgeven door een “celtic field”, één van drie systemen die worden aangetroffen op de kruising van de spoorlijn Arnhem-Utrecht en de A12. Zie Archeologische Parels van de Veluwe, p. 167. Wellicht is ook daar een heidense cultusplek geweest. Kortom, in de kop van het

- beekdal zijn sporen van permanente bewoning vanaf prehistorische tot in de historische tijden voor het schenkingsjaar 838. Tal van vroegchristelijke kerkjes zijn op of nabij “heidense” cultus of begraafplaatsen gebouwd. Enkele voorbeelden: Xanten, Zeist, Drempt, Elden, Elst, Zelhem, Wolfheze (grafheuvels), Naarden (Germaanse cultusheuvel) en, zie hiervoor, Arnhem en Oosterbeek
36. Regestenlijst Schepenkest-oorkonden, R.A.D. Renting, 1952
 37. Item in Herthenre-hout habet eadam curtis warandiam de 3½ mansis
 38. De Navorscher 1887, p. 14. Registers op het Archief van het voormalig hof des Vorstendoms Gelre, P. Nijhoff, 1856
 39. De opdracht tot de bouw van dit kerkje kwam van Margaretha van Homoet, weduwe van Jan van Voorst, vrouwe van Dorenweerd
 40. Ermelo is rond 855 al een niet onbelangrijke plaats met een groot heilig bos en daarin mogelijk een zuil gewijd aan de bosgod Irmin. Karel de Grote laat in de late zomer van 772 in de plaats Ermensul een dergelijke zuil verwoesten. Mogelijk zijn beide plaatsnamen een herinnering aan Irmin
 41. Bernoldus, Bernulf, Benno
 42. J.Kuys, Repertorium van collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht; A.L.P. Buitelaar, De Stichtse ministerialiteit
 43. Indien Renkum inderdaad een kapel heeft is moeilijk in te zien dat zij voor sacramentsbedieningen in deze plaats terecht zouden kunnen. Wageningen heeft een houten kerspelkerk die ≈ 1100 is vervangen door een tufstenen gebouw (Wageningen (Westberg), Heilig Kruis. Download 30-03-16 KNAW/Meertens Instituut, T. Steenbergen e.a.
 44. De tweede romaanse kerk van Arnhem – de St Jan’s kerk – gebouwd ≈ 1200 door Otto I van Gelre, op en nabij het huidige St Jan’s Plein, valt buiten het bestek van dit werk
 45. Op basis van Tiemens (1977), Verkerk (1983) en Schulte (1994)
 46. Dreiapsidenanlage, H.E. Kubach, 1955
 47. De Clemenskerk wordt ook wel aangeduid als “ad fontem”, “supra fontem” of als “ecclesia fontis”
 48. In haar bijdrage verwijst van Winter naar de schenking van een goed in Oosterbeek van bisschop Adelbold aan de Paulusabdij en vermeldt dat dit goed afkomstig zou zijn uit het Maartensbezit van de Utrechtse Maartenkerk. Dit is niet juist, maar het valt buiten het bestek van dit artikel
 49. Kronyk van het Historisch Genootschap Utrecht, 1857
 50. Wel heeft de familie van Hamaland vermoedelijk de hegge Boxoord in eigendom gehad en een stuk grond bij het Airborne Kerkhof
 51. De muur is na 1840 niet teruggevonden
 52. In 1333/4 is sprake van de *parochia Wlfhazen*, in 1391 komt voor Udel Wolferens dochter van Wlfhesen. Zij is dan mede-eigenaar van een stuk grond *in der Wirft in den kerspel van Berinche* (Bennekom). De andere eigenaar is Udel Aelberts, dochter van Rynen (Rhenen). Mogelijk zijn de beide dames familie van elkaar,

gelet op het Udel in de namen van hun vaders. Ook in 1391 wordt om onbekende redenen de klok van de Wolfhezer kerktoren afgetakeld en wordt — eeuwen later — gebruikt bij het veer van Oosterbeek naar Driel

53. Spaen en Lacomblet schrijven Wolfhartum, maar dat komt niet overeen met het oorkondenboek van Sloet en niet met de lijst van Kees Nieuwenhuijsen, email 26-09-2010 aan Dick Jansen, Renkum
54. It. m. Henrici de Doerenweert militis d.bo. in dichterem j lib.iiij s
55. Groneman, 1893
56. Hier de sandr van Deelen, waarop ook Schaarsbergen, Wolfheze, Heelsum en Renkum liggen
57. Romaanse kerkes in Wolfhees en ommeringh, jrg. 28, nr. 2, 2014
58. Pas in de 10^e eeuw wordt ossentractie vervangen door paardentractie
59. Sloet, Oorkondenboek p. 136, nr. 137
60. Observatie Eijck van Zuilichem
61. Heeft het “vierkant” een onbeholpen en ongebruikelijk grondplan voor een kerk, een andere opvallende bijzonderheid – later in de tijd – is, dat aan het oorspronkelijke “vierkant” eerst zijbeuken worden toegevoegd (12^e eeuw), vervolgens een toren (einde 13^e eeuw) en pas in laatste instantie een koor (\pm 1400). De volgorde van deze uitbreidingen wijkt af van de gebruikelijke. Gewoonlijk wordt de oorspronkelijke rechthoekige zaal van de kerk eerst — aan de oostzijde — van een koor voorzien en, nog weer later in de tijd, van een toren aan de westzijde. Maar, geheel los van de volgorde van de verbouwingen, het eindresultaat is een “raar” gebouw, dat trouwens wel enige gelijkenis vertoont met die van Gendt. Meende ik eerder (2014, p. 28) dat er in Renkum rond het jaar 1400 een gasthuis heeft bestaan, het Archief van de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht (1906) schetst een ander beeld. Het gaat hier wellicht om een gasthuis in de Betuwe, gesticht door de vrouwe van Valkenburg dat niet erg floreerde. In elk geval draagt Walraven van Brederode, een nazaat van deze vrouwe, in 1410 een deel van de tienden over van 500 morgen land, die eerder behoorden aan een Dodenwards gasthuis, aan het Onze Lieve Vrouweklooster van Renkum
62. Zie ook Jansen, 2008 p. 67 en 2014 (Schoutambt en Heerlijkheid, nr. 2)
63. Meinwerk moet immers eerst de grond uit de nalatenschap van Adela hebben gekregen
64. Wel zijn later glas-in-lood ramen aangebracht en is er onder het koor een crypte gebouwd, hoogstwaarschijnlijk door de laatste Evert van Wilp voor zijn eigen genoegen resp. als zijn laatste rustplaats
65. In 1395 wordt vervolgens voor het eerst in de Kerklijsten der Domfabriek gesproken van de parochie Heelsum (Blommesteijn e.a., 1977 p. 99). Dat is vreemd want Heelsum behoort tot de parochie van Wolfheze maar heeft geen gewijde kerk, terwijl de kerk van Wolfheze dan nog in functie is. Dit kan/zal georkestreerd zijn geweest door de heer van Dorenweerd, zie Jansen 2008

Belangrijkste bronnen en geraadpleegde literatuur

Naslagwerken

Archief van de geschiedenis van het aartsbisdom van Utrecht, 1906
Berghapedia
Biografisch Woordenboek Gelderland
Bosatlas van de geschiedenis van Nederland, Noordhoff Atlasproducties, 2011
Codex Laureshamensis
Germania Sacra, das Erzbistum Köln (3), W. Stüwer, 1980
Heren en graven van Culemborg, GA 0370
Leenkamer Klarenbeek, Gelders Archief
Meertens Instituut Databanken Bedevaart
Nomina geographica Neerlandica, dl I, I. Dornseiffer e.a.
Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland, delen 1 en 2, 2005
Opgegraven verleden van Gelderland, 2007
Overijsselsche Almanak, 5^e jrg, 1840
Stadsrekeningen Arnhem, dl 1- 4
Tijdschrift Oud-Utrecht 1937 – 2014
Urkundenbuch des Stifts und der Stadt Wildeshausen 782 - 1300, P. Sieve, 2014

Sites

Arneym, vroege middeleeuwen
Foundation for Medieval Genealogy
Gjallar: Noormannen in de Lage Landen; Annalen van Xanten
Regesta Imperii
Wikipedia

Publicaties

ASCH VAN WYCK, H.M.A.J. van: Geschiedkundige beschrijving van het oude handelsverkeer der stad Utrecht, dl 3, 1842
BERGH, L.Ph. C., VAN DEN: Nederlandsche Volksoverleveringen en volkenleer, 1836. Oorkondenboek van Holland en Zeeland, dl I, 1866
BLOMMESTEIJN, C.M. e.a. : De Veluwe, archeologisch-historische verkenning van de bewoningsgeschiedenis tot 1200, 1977
BÖHMER, J.F.: Die Regesten des Kaiserreichs 751-918, 1908
BONDAM, P.: Charterboek hertogen van Gelre en Graven van Zutphen, 1e dl., 1e afd, 1783
BRAAT, W.C.: Een onderzoek naar de middeleeuwsche buurtschap Harten in Oudheidkundige Mededelingen, R.M.O, 1940
BROM, G.: Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, delen I en II, 1908
DÉMOED, E.J.: Van een groene zoom aan een vaal kleed, begin 1950-er jaren
GEYL, P.: Geschiedenis van de Nederlandse stam, 1948 (herziene druk)

GLAZEMA, P.: Gelre's Bijdragen en Mededelingen, dl 51, p.63 e.v.

GRONEMAN, H.J.H.: De bouwval te Wolfhezen en wat er gevonden werd, 1893

HEIDINGA, H.A.: De Veluwe in de Vroege Middeleeuwen, thesis 1984. Medieval Settlement and economy north of the Lower Rhine, 1987

HEINE, J.R.F.: Het verhaal rondom de dorpskerk van Bennekom door de eeuwen heen, 2007. De Oude of Sint Alexanderkerk

HUISMAN, J.: Archeologische vondsten in de buurtschap Harten bij Renkum, Westerheem, jrg. 27, nr. 6, 1978; Gezicht op de geschiedenis van Wageningen. Historische Reeks Vereniging "Oud-Wageningen", nr. 2/1983. Brief 14-06-2007

JAGER, S. e.a.: Archeologische parels van de Veluwe, 2011

JANSEN, H.: Oud-Wolfheze, kerspelspel en dorp, 2008. Harten in 838: Herodna (?); Notities bij de van Dorenweerds; Wolfheze heette ooit Wolfhastum, een hypothese; De bouw van het kerkje in Benedendorp \approx 975 in De Zuidzoom in de Middeleeuwen, 2011. Romaanse kerkjes in Wolfhees en ommeringh in Schoutambt en Heerlijkheid, 2014, nummer 2. De familie van Dorenweerd 1250-1425, 2015. Het vroege Rosande 1300-1550, 2015.

KOS, A.: Machtstrijd in Hamaland, Jaarboek Middeleeuwse geschiedenis 5/2002. Resources. Huygens. Knaw.nl (download 28-01-2016)

KUYS, J.: Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht, 2004

KUYS, J. e.a.: De Tielse kroniek, 1983

MILIS, L. e.a.: De Heidense Middeleeuwen. Uitg. Kok, Kampen 1992. ISBN 90-242-6153-8

MOERMAN, H.J.: Nederlandse Plaatsnamen, 1956

MOSTERT, M.: De kerstening van Nederland, Historisch Nieuwsblad nr 5/2005

NIJHOFF, I.A.: Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 1869; Wandelingen, beschouwing van de omstreken van Arnhem, 1824

NOOMEN, P.: Winsum 1057 – 2007, 2007

NOORDZIJ, A.: Gelre, dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen, 2009

OOSTING, W.A.J.: Iets over de geschiedenis van Wageningen, Renkum en Bennekom; Bodemkunde en bodemkartering, 1936

PALMBOOM, E.N.: Het kapittel van St. Jan te Utrecht, 1994

ROYAARDS, H.J.: Geschiedenis van het gevestigde Christendom en de Christelijke kerk in Nederland gedurende de Middeleeuwen., 1849

SCHULTE, A.G.: De grote of Eusebiuskerk in Arnhem, 1994; Kerken in Arnhem, binnen de veste, 1994; De Grote of Eusebiuskerk in Arnhem, IJkpunt van de stad, 1994

SCHUYF, J.: Heidens Nederland, 1995

SCHWARTZENBERG en HOHENLANSBERGH, G.G. Baron thoe: Groot Placaat en Charter-Boek van Vriesland, dl I, 1768

SLICHTENHORST, A. van: Geldersse Geschiedenissen, 1654

SLOET, L.A.J.W.: Oorkondenboek dl I, 1872

SPAEN, W.A. van: Inleiding tot de historie van Gelderland, dl IV, 1795

STÜWER, W.: Das Erzbistum Köln, die Reichsabtei Werden a/d Ruhr, 1980

TENCKHOFF, F.: Das Leben des Bisschofs Meinwerk von Paderborn, 1921
TERSTEEG, J.J.Th.M (e.a.): Enkele hoofdzaken uit de geschiedenis van het oude kerspel Renkum, 1973. Cartularium van het O.L. Vrouweklooster te Renkum, 1383-1609, 1992. Lezing te Renkum op 30-03-2016
TIEMENS, W.H.: Een duizendjarige kerk, de Ned. Hervormde kerk van Oosterbeek, ca. 1977
TUUK, L. van der: De Friezen, 2014
VERKERK, C.L.: Arnhem, van koningsgoed tot stad, Bijdragen en Mededelingen dl LXXIV, 1983
VLIET, K. van: Tussen heidenen en heiligen 834-995, hoofdstuk 3 in thesis In kringen van Kanunniken, 2002
WERKMAN, W e.a.: Renkum – Een poging het kerk/kapel-probleem op te lossen in De Veluwe, 1977, p. 135 e.v.
WESTERINGH, W. van de: Tabula Batavorum 1981/2. Nieuwsbrief Kring Kesteren e/o, augustus 2002. Korrespondentie 2006/2007 en 2009, 2011, 2015
WINTER, J.M. van: Bisschop Bernold, afkomst en persoonlijkheid in Utrecht, kruispunt van de Middeleeuwse kerk, dl VII, 1988. Adel en ridderschap in Gelre, 2^e druk, 2013.

Bijlagen

Onderstaande stukken staan in de volgorde waarin zij in de tekst van deze bijdrage voorkomen.

UTRECHTSE DOOPGELOFTE (776-800)

Vermoedelijk is deze doopgelofte gebruikt in de Utrechtse kathedraalschool.

Vragen en antwoorden

(oudnederlands/oudsaksisch)

Eerste deel

Forsachistu diobolae?

R¹: ec forsacho diabolae

end allum diobolgeldae?

R: end ec forsacho allum diobolgeldae

en allum dioboles uuercum?

R: end ec forsacho allum dioboles
uuercum and uuordum, thunaer ende
uoden ende saxnote² ende allum them
unholdum the hira genotas, sint.

Vertaling

Verzaak je de duivel?

R¹: Ik verzaak de duivel

en alle duivelsoffers?

en R: en ik verzaak alle duivelsoffers

en alle werken van de duivel?

R: en ik verzaak alle werken en
en woorden van de duivel, donar en
wodan en saxnot² en al de afgoden
die hun gezellen zijn.

1. R = respondeat: Hij/zij moet antwoorden

2. Saxnot is de stamgod van de Saksen, aanbeden in het vasteland van noordwesten van Europa en in de door de Saksen veroverde gebieden in Engeland. In Essex Seaxneat.

Tweede deel

gelobistu in got alamehtigan fadaer?

ec gelobo in got alamehtigan fadaer

gelobistu in crist godes suno

Ec gelobo in crist godes suno

gelobistu in halogen gast?

Ec gelobo in halogen gast

Geloof je in God de almachtige vader?

ik geloof in God de almachtige vader

Geloof je in Christus Gods Zoon?

ik geloof in Christus Gods Zoon

Geloof je in de Heilige Geest?

ik geloof in de Heilige Geest.

Bij de doopgelofte behoort een lijst van 30 vragen (*indiculus superstitionum et paganiarum*).

1. Over heiligschennis bij de graven van doden. 2. Over heiligschennis boven de doden, het doodemaal. 3. Over banketten in februari (Bij de Romeinen de maand van reiniging en boetedoening, de februa). 4. Over kleine gebouwen, dat wil zeggen schrijnen (plaats voor het bewaren van kostbare zaken). 5. Over heiligschennis aan kerken. 6. Over boomheiligdommen (zie tekst), die ze nimida's (sacrale ruimten in de Keltische religie) noemen. 7. Over de dingen die ze doen boven bepaalde stenen. 8. Over offers aan Mercurius of Jupiter. 9. Over de offerdienst (aan en god of godin of aan andere machten of doden) voor een of andere heilige. 10. Over amuletten (talisman of enig voorwerp waarvan wordt geloofd dat het zou beschermen tegen gevaar, ziekte en onheil) en bindsels. 11. Over offeren aan bronnen. 12. Over bezweringen. 13. Over de voorspellingen uit mest van vogels, paarden of runderen en niezen (voorspellingen door een gespecialiseerde priesteres). 14. Over toekomstvoorspellingen en het werpen van het lot. 15. Over een vuur gemaakt van geraspt hout, wat heet *nodfyr*. 16. Over het dierlijke brein. 17. Over heidense waarneming in de pan, of in het begin van elk ding. 18. Over plaatsen op ongewisse plek, die zij als heiligdom vereren⁷ nemetons (vrij, sacrale ruimten). 19. Over de aanroep van de goedgezonde, die als Heilige Maria wordt gezien. 20. Over feesten die zij voor Jupiter of Mercurius houden. 21. Over de maansverduistering die ze Vinceluna noemen. 22. Over stormen, de hoorns van stieren, en slacken. 23. Over groeven rond boerderijen. 24. Over de heidense renloop die ze *Yria* noemen, met kleding en schoenen. 25. Over wat ze zelf omschrijven als een heilige dood. 26. Over het beeld van verspreide granen graanpoppen (een menselijke vorm die in de folklore gemaakt wordt van graan of afgeleiden daarvan). 27. Over beelden gemaakt van doeken. 28. Over het beeld dat ze over de velden dragen. 29. Over houten voeten en handen naar de heidense rite. 30. Over dat, waarom de vrouwen de maan vertrouwen, wat de harten van mensen kan verheffen bij de heidenen.

De tekst tussen () is van HJ.

OVERDRACHT VAN OOSTERBEEK EN DE PRAAST (834)

Constat quidem omnibus sanum sapientibus, ideo terrigenis a Deo temporalia esse concessa, ut his quoque fideliter erogatis munera mercantur aeterna; quamvis enim omnium bonorum sit ipse largitor, etiam nostre tamen fructum querit industriae, ut si dona ipsius non irrita fecerimus, mereamur accipere premia, quę promisit, transcendentia scilicet sensus estimationem humani.

Acta est autem haec traditio publice in villa Ostarbac VII Kal. Januarii, anno Idcirco nos, his vocitati nominibus: Ouo, Addo, Hrodhard, Theobald, Bern, Knut, ab ipso non despici sperantes allata, cui non nisi quę dedit conferuntur, sed pro labentibus credentes dari mansura, tradimus ad ecclesiam sancti Martini, que constructa est in castello Traiecto in pago Nifterlaca, pro remedio anime Uuibrehtti, sicut nobis ipse ac

filius ejus Vualdbrehitus ad perficiendum legitime contradiderunt, quicquid in Ostarbac et in Prast isdem Uuibreht videbatur possidere, omnique quod sub lege Francorum in eorum erat dominio, cum mancipiis, curtilibus, aedificiis, silvis, pratis, pascuis, aquis aquarumve decursibus, et cum omnibus adjacentibus, quae congesta fastidium legenti generarent, quia in diversis sunt speciebus, in presenti traditione numerare vitavimus. Hanc vero traditionem stabilem fieri volumus omnibusque presentibus ac futuris notam esse desideramus. Si vero aliquis ex nobis, quod absit, qui hujus traditionis peregrinus sanctionem, seu quolibet apposita persona eam perversa ordine cessare temptaverit, inprimis, nisi se meliore sententia correxerit, sciat se apud Deum districtum inire iudicium, insuper fisco multatus auri libras III, argenti V coactus, et nec sic quod injuste conaverit valeat evindicare, sed firma et immobilis haec traditio semper permaneat stipulatione subnixaincarnationis Domini nostri Jesu Christi DCCCXXXII-II, indictione XII, regni etiam gloriosissimi imperatoris augusti Hludouuici anno XXI, coram testibus infra notatis. Signum Theodans. Signum Odbreht. Signum Egilbreht. Signum Banagar. Signum Uuilbald. Signum Hrodbald. Signum Ricbreht. Signum Frideric. Signum Hunlef. Signum Sigiric. Signum Bernold. Signum Godin. Signum Gerbold. Signum Reginold. Signum Adaluuard. Signum Alfric. Item Saxonum: Theodolf, Euerhard, Abbo, Alfheri, Eilo, Haogrim, Siger, Boso, Vddo, Uuerinhold. Ego Bernoldus indignus presbiter libenter Friderico episcopo scripsi et subscripsi.

N.B. Enkele bronnen maken melding van een schenking door Wibert van Oosterbeek of Umbrachus van goederen in Heysterbach en in de Praast. Vermoedelijk zijn “Umbrachus” en “Heysterbach” verschrijvingen en ik heb deze versies dan ook niet kunnen duiden. Zie o.a.: Geschiedenis van het christendom, dl I van H.J. Royaards. Gesta Fresonum, J.W. de Crane, 1837, p. 184. Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren, 1836, p. 90.

OVERDRACHT VAN RODGAR (838)

In nominae sanctae et individuae trinitatis albricus divina favente gratia traiectensis ecclesiae episcopus dilecto in Christo. Rodgario comiti dum et omnibus non habetur incognitum sed pluribus manifestum qualiter tu Rodgarius res tuas proprias donasti ad ecclesiam sancti martini qua est infra muros iam dictae civitatis constructa. hoc est in pago leomeriche. in villa quae dicitur thwina aecclesiam dedicatam cum curte terra salaricia. et mansum I. cum mancipiis super manentibus et in alia villa. alatinge curtem. dominicatam cum casa vel quicquid ibidem visus fuisti habere. et in westarhesi. mansum I. cum mancipiis. et in pago islo. in villa ductinghem. aecclesiam dedicatam cum mancipiis. seu quicquid illuc habuisti. et in pago felua. in villa luona. et in villa sulvelda. et in villa waganwega. et in villa werdupa. quicquid in illis locis habuisti. et in pago hintingoe in villa herodna ecclesiam dedicatam et curtem dominicatam cum terra salaricia vel quicquid ad ipsam curtem pertinet. cum hominibus desuper commanente. et in bracola et Thulere quicquid ibidem visus eras habere. cum hominibus commanentibus. Haec omnia tradidisti tam terris. aedificiis. mancipiis. sulvis. campis. pratis,

pascuis. aquis. aquarumve decursibus totum ad integrum mobile et immobile. vel quicquid in supra dictis habuisti ad ecclesiam prefati sancti confessoris. ita ut ibi proficiant in augmentum. perpetualiter in dei nomine possideudum. Unde postea tua fuit petitio et nostra decrevit voluntas. ut aliquas res sancti martini in his locis. hoc est in villa grusna ecclesiam dedicatam. et curtem dominicatam. et terram salvariciam vel quicquid ad nostrum opus ibidem habuimus. seu totum quod habuimus in villa fumarhara. et in villa heoa ecclesiam dedicatam et terram ad ipsam ecclesiam pertinentem. et in ipsa villa homines II werinbaldum. et theodgarum. cum familia eorum. et in villa seist familias VI. cum terris et aedificiis earum. et in lisidinon familiam I. cum aedificiis. et terris illius. et in hesi familiam I. cum edificiis et terris ipsius. et in theothornae dimidium mansum tibi ad beneficium prestare debuissemus quod ita et fecimus. Ea vero ratione ut nullum preiudicium sive diminutione aliqua. ex inde nobis aecclesiaeque nostrae generare debeat. nisi tantum fructuario ordine tibi liceat excolere et censum persolvas annis singulis sol. I.X kal. Aprilis. et quando quidem deus voluerit tuum de hac luce discessum. res supra scripta ad nostram aecclesiam cum omni emelioratu valeant reverti. Et ut haec praestaria omni tempore stabilis firmaque permaneat. stipulatione est adnixa. Acta est autem publice in villa Thwina sub die. X kal. April. Anno XXV. Hludowici gloriosissimi imperatoris. In dei nomine feliciter amen. In dei nomine. ego Albricus episcopus firmavi. Signum frigidagi prb. Signum sigibert. Signum herifridi. Signum gerwardi prb. Signum egilgarii. Signum alfwih. Signum Godeberti. Signum heriberti. Signum Geri. Signum Liudrici. Signum alfgeri. Signum gerbodi. Signum buodwini. Signum beringarii. Signum suidgeri. Signum Gerberni. Signum Geronis. Signum Willibaldi. Signum liudradi. Signum wildhardi. Signum swedonis. Signum gerberti. Ego in dei nomine hungarius indignus prb. hanc praestariam, scripsi et subscripsi.

DRIE OVERDRACHTEN AAN LAURESHAM

Meinerswijk (800)

Ego in Dei nomine Meginhardus pro remedio animae meam Raginhelmi dono ad sanctum Nazarium & c. in supradite marca jj jurnales perpetualiter ad possidendum, stipulatione subnixa. Actum in monasterio Lauresham, die IIII idus Marti anno XIII Karoli regis.

Silva Batero (813)

In Christi nomine, die II kalendas junii anno primo Ludowici imperatoris, ego Magofrit & conjux Waltrat donamus ad sanctum Nazarium & C. in silva Batero XX jurnales de terra arrabili & mancipia jj & c.

In 814: et in Meginhardeswich mansum I.

Seelbeek (839)

Magofrid dedit in pago Felaouua, huobam dimidiam in Selebach. Actum in Gannita anno XX°VI° Ludowici imperatoris

ARNHEM EN HET KLOOSTER VAN PRÜM

In caput 98 van de Prümer Urbar van het jaar 893 staat: “In Arneym is een kerk die 1 pond tyns betaalt. Daar bevinden zich 7 lasthoeven; elke hoeve betaalt op St. Maarten 20 denariën, 2 mud rogge, 4 karren hout, met Pasen 1 kip en 5 eieren, op biddagen 2 varkens ter waarde van 5 denariën, met Pinksteren 6 denariën, in mei “14 dagen” , in augustus even zo. Er zijn ook halve hoeven, die de helft aan tyns betalen, met uitzondering van Pinksteren, waarop zij de 6 denariën niet hoeven te betalen; in Velp (Willipe) zijn 3½ hoeven, die behoudens het 4^e deel van de graanoogst niets aan tyns betalen. Op de Veluwe en in Monnikhuizen zijn 5 woeste hoeven”.

ENKELE REGESTEN BETREFFENDE HARTEN IN DE 14^E EN 15^E EEUW 1309, april 17

Hugo de Heelsem geeft al zijn goederen aan zijn zoons Costuinus en Theodericus in ruil voor een jaarrente van 30 pond, het behoud van alle cijns in geld, het vrije bezit van een hoeve in het **Hertenerbos** en van een hoeve in het **Heelsemerbos**, een paard met tuig en ruif en de bijenzwerm.... Hierbij wordt ter verzekering van de jaarrente een borgstelling geregeld. (Regestenlijst Schepenkest-oorkonden R.A.D. Renting, 1952)

1409, juli 23

- De tienden tot **Hirten** ende de tienden tot **Heelsem** in Velu, mit allen horen (= hun) toebehoeren. Dirc, here van Lienden. Lysbeth, dochter heren Jans, here van Lyenden, vrouwe van Hoekelem ende van Millingen, overmits dode Dircs, here van Lienden. (Stichtsche, Gaasbeeksche en Overysseleische leenen, gelegen in Gelderland)

- Frederic, bisschop to (= te) Utrecht, beleent Elysabeth, dochter van wijlen heer Jan, heer van Lienden en van der Lede, na doode van haar broeder Dirc, heer van Lienden, van Duffel en van der Lede, met de Rotttienden in de Mersch, de tienden te **Hirten** en die te **Heelzem** op de Veluwe. (Heren en graven van Culemborg, regest 519)

1431, augustus 24

Sweder, bisschop te Utrecht, beleent heer Johan van Ghymmenich, ridder, met de tienden in de Mersche, te **Hirten** en te **Heelsem** in Veluwe, hem aanbestedorven van zijn moeder J. van Lyenden. (Heren en graven van Culemborg, regesten)

1434, juni 28

Roedolph, bisschop te Utrecht, beleent heer Johan van Ghymmknich, heet tot Vyschel, ridder, met de Rott-tienden in de Merssche, de tienden te **Hyrten** en te **Heelsom** in Velouwen, hem aanbestedorven van zijn moeder Johanna van Lienden, wie ze aanbestedorven waren van haar broeder Deric van Lienden. (Heren en graven van Culemborg, regesten)

1461, maart 18

• David van Bourgoinden, bisschop van Utrecht, beleent na opdracht door heer Johan van Gymmenich, ridder, Gerairdt, heer tot Culenborch, met den Rottiend en de tienden te **Hirten** en te **Heelsum** in Veluwe. (Gelders Archief, regest 1653, Heren en Graven van Culemborg)

• Geryt, met het gericht, het personaatschap en de kerkgift te Schalckwiick, de Steenweert onder Honswiick, een hofstad te Riiswiick met 40 morgen land, den Rottiend in de Marsch en de tienden te **Herten** en **Heelsem** op de Veluwe. (Heren en graven van Culemborg, regesten)

1481, april 17

David van Bourgoenden, bisschop van Utrecht, beleent Jasper heer tot Culemborch etc., na doode van zijn vader Geryt. Met het gericht, het personaatschap en de kerkgift te Schalckwiick, de Steenweert onder Honswiick, een hofstad te Riiswiick met 40 morgen land, den Rottiend in de Marsch en de tienden te **Herten** en **Heelsem** op de Veluwe (Gelders Archief, regest 2277, Heren en graven van Culemborg)

1496, september 26

Friderick, elect en confirmaat van Utrycht, markgraaf van Baden, beleent Jaspar, heer tot Culemborch etc. met het gericht te Schalckwiick met het personaatschap en de collatie, de Steenwert, een hofstede met 40 morgen land te Riiswiic, den Rottiend in de Marsch en de tienden te Hieten (sic) en te Heelsern (sic) op de Veluwe (GA, regest 2605 Heren en graven van Culemborg)

SCHENKING VAN BALDERIK EN ADELA AAN ZYFFLICHER St. MAARTENALTAAR 1014-1020

Quod ego Baldricus comes de dei timore & eterna retributione mecum cogitans communi contectalis meae Athlae cometissae consensu atque consilio, XII uiros proprii iuris Duethekinum, Sahsonem, Gezonem, Baldonem, Hecilinum, Reinzonem, Duethekinum, Richezonem, Ecelinum, Richezonem, Wolfhasthum, Hegezonem, de caetero grege clientum meorum elegi, Ipsos simul die qua a beatissimosimo ac sanctissimo Herebertho coloniensis acclisiae protopresule monasterium.....etc.

VERBINDING VAN AFZONDERLIJKE ELEMENTEN (I)

Hieronder in vrij willekeurige volgorde enkele onopgeloste “kwesties” in de geschiedenis van de Zuidzoom, die vermoedelijk beter kunnen worden geduid nu er (iets) meer bekend is geworden uit het hoofdstuk “Kerstening en kerkbouw”. Ter wille van de duidelijkheid wordt zowel de situatiebeschrijving als de duiding zo kort mogelijk gehouden.

● Radinchem ≈ 1000

Situatie: Totdat uit de goederenlijst van 866 bleek dat Renkum in de tweede helft van de 9^e eeuw Rudinchem werd genoemd werd steeds aangenomen dat Radinchem, Redincghem en andere schrijfwijzen de vroegste vermeldingen van deze plaats waren. Zij kwamen voor in de tweede helft van de 10^e eeuw en wel voor het eerst in een schenking in het jaar 970. In december 996 (de verdeling van Wichman’s gronden en goederen tussen het stift Elten en het duo Adela en Balderik), in 1031 (schenking van Meinwerk aan de abdij van Paderborn) en daarna in stukken zoals de pauselijke (her)bevestigingen aangaande de voormalige Wichman-goederen.

Hoe belangrijk was nu dit Radinchem? Wat precies betekent dit toponiem: Omvatte het uitsluitend de nederzetting of lagen de limieten op afstand van het dorp?

Het toponiem.

In de 10^e en 11^e eeuw zijn de Veluwezoom en de Zuidzoom nagenoeg onbewoond, enkele kleine woonkernen in Wageningen, Renkum, Oosterbeek en Arnhem daargelaten. Om de gedachten te bepalen: Roessingh becijfert het inwonertal van Oosterbeek, Dorenweerd en Renkum in totaal op 620 in 1650 en van Dorenweerd en Renkum in totaal op 400 in 1526 (H.K. Roessingh in *Het Veluwse inwonertal, 1526-1947*, A.A.G. Bijdragen 11). Hof Wolfheze zal rond 1550 circa 20 bewoners hebben. In zo een situatie zal een tussen deze plaatsen gelegen vlek, boer- en/of buurtschap worden aangeduid met de naam van de meest nabije grote plaats. Ook zullen “Hamalandse” gronden op de Zuidzoom wellicht vanuit de hof in Radinchem zijn beheerd en gekenmerkt als (behorende tot) “Radinchem”.

Een voorbeeld in kwestie uit dit tijdsgewricht is Naerdincklant (Naarden), alwaar Wichman van Hamaland leengoederen bezat. Thans is bekend dat dit Naerdincklant niet alleen maar Naarden en naaste omgeving omvatte, maar vrijwel het gehele Gooi. Met andere woorden en toegespitst op de Zuidzoom: De Duno, Dorenweerd, Heelsum, Wolfheze komen niet voor in de vele archiefstukken die gaan over het Radinchem van de tweede helft van de 10^e eeuw en later maar er zijn inmiddels zeer vele aanwijzingen dat b.v. Dorenweerd in de 10^e eeuw en later van de familie van Hamaland was. Hetzelfde geldt voor de Duno en voor Heelsum en ook, maar in mindere mate, voor Wolfheze.

Enkele historiografen zijn zich hiervan bewust. Zo hebben Werkman e.a. in 1977 in feite (o.a.) geprobeerd het begrip van “Radinchem” als toponiem wat “op te rekken” en ook de Duno en wellicht ook het gebied van de heerlijkheid Dorenweerd er onder te laten vallen; deze gedachte wordt in 2002 door Kos verworpen. Een ander voorbeeld is te vinden bij Heidinga: *In Renkum bezat hij (= Wichman) een prædium en een curtis. Er zijn goede redenen om te veronderstellen dat deze hof gesitueerd moet worden ter plaatse van het landgoed de Duno bij Doorwerth* (1984, p. 209).

Het heeft er alle schijn van dat de naam Radinchem niet alleen voor de nederzetting werd gebruikt maar ook voor een groter gebied en dat om aan te geven dat iets niet tot Oosterbeek, Bennekom of Wageningen behoorde, maar viel binnen het gebied vanaf en inclusief de plaats Renkum oostwaarts tot voorbij Wolfheze aan de noordkant en tot aan de Seelbeek aan de zuidzijde.

De nederzetting.

Het dorp is strategisch gunstig gelegen, want aan de Rijn en met goede verbindingen naar het Veluwe achterland.

De gemiddelde hellingshoek van de stuwwal is nogal stomp, bij Oosterbeek is de hoek scherper. Of het Renkumse beekdal zelf steeds goed begaanbaar is is nog maar de vraag. Verder heeft het vervoer naar de Veluwe vanaf Oosterbeek veel meer hinder van beken dan bij Renkum, dat alleen de Renkumse Beek heeft, die bijna loodrecht op de Rijn staat. De Hamalandse goederen op de Veluwe en in het Gooi (Nardincklant) zijn dus gemakkelijk vanuit Radinchem bereikbaar. De stad Utrecht is bereikbaar via de Rijn, maar ook per ossenkar over de nabijgelegen heerwech. De strategische ligging van Radinchem blijkt ook hieruit dat in 1344 te Renwic (Randwijk) in de Betuwe, nagenoeg pal tegenover de monding van de Renkumse beek een stapelplaats wordt gevestigd (S. Muller Fz.), die overigens niet lang heeft gefunctioneerd.

Is in het vorige hoofdstuk aangegeven hoe het goederencomplex van de van Hamalands op de Zuidzoom nog tijdens hun levens versnipperd is geraakt, daarna, zeg vanaf 1050, is dat proces gewoon doorgedaan met nieuwe actoren erbij als o.a. de bisschoppen van Utrecht, de heren van Gelre en zelfs hertogen van Brabant. Radinchem heeft meer delingen ondergaan dan andere plaatsen in het gebied.

● Het koninklijk domein in en rond Arnhem

Situatie: Blijkens de Prümer Urbar is het gelijknamige klooster in 893 niet slechts gevestigd in Arnhem, ook in (o.a.) Velp. Velp is of ligt bij het uiterste oostpunt van het domein; aan de westzijde grenst het domein aan Afferbeec, vermoedelijk het uiterste westpunt van het domein. Velp is ook het uiterste zuidwestpunt van het graafschap Hamaland, dus zonder het koninklijk domein in en rond Arnhem zou de voorganger van Wichman een aaneengesloten gebied bezitten van benoorden Deventer tot aan Afferbeec.

Suggestie: De voorganger van Wichman zal het gebied van het domein geheel of deels aan de koning hebben geschonken, althans naar analogie redenerend: Het Prümer klooster is ook gegoed in Wamel en Dreumel, Voorst en Oldenzaal. Wamel en Dreumel liggen in Teisterbant, dat (geheel of grotendeels?) heeft behoord aan Wichman van Hamaland en zijn voorganger(s): anno 965 is Wichman in Teisterbant gegoed in o.a. de plaatsen Hellouw, Wamel, Dreumel, Lienden, Malsen, Tuil; deze laatste plaats wordt in 996 deels aan Elten toebedeeld, terwijl Meinwerk zijn part van Tuil in november 1031 schenkt aan de Abdinghof in Paderborn. Voorst ligt in het graafschap Hamaland. En wat Oldenzaal betreft: een voorganger van Wichman, Eberhard, is zeer waarschijnlijk betrokken geweest bij de aanleg van de Hunenburg aldaar, tweede helft 9^e eeuw (Vergelijk van Vliet, 2002, p. 187).

- Het koninklijk domein en het wapen van de gemeente Renkum

Situatie: Zeer waarschijnlijk is het gebied van dit domein in 763 of eerder tot stand gekomen onder een voorganger van Wichman. Dit domein sluit aan de oostzijde aan op het graafschap Hamaland, waardoor een aaneengesloten gebied ontstaat vanaf iets benoorden Deventer tot aan Afferbeec. Het wapen van Renkum heeft een overeenkomst met het wapen van Baer en van Angerlo.

Duidingen/Notities: Liudger heeft met zekerheid in het noordoostelijk deel van het latere domeingebied gewerkt. Het witte paard in het wapen verwijst vermoedelijk naar het paard als heilig dier bij de Saksen en naar de legende dat Widukind na zijn bekering zijn zwarte paard inruilde voor een wit ros. De 11^e eeuwse kerken van Angerlo en Wolfheze hebben een overeenkomst in het feit dat zij vier zwerfkeien in de fundering hebben. In 1280 doet Frederik van Baer een aanval op het kasteel van Hendrik van Dorenweerd, vermoedelijk in zijn capaciteit van richter van alle ministerialen in het graafschap Gelre; het kasteel en verdere eigendommen worden grondig vernield. Op 18-03-1342 verkoopt Frederik van Baer aan Reinald van Gelre *dat gherichte tot Velpe ende dat halve gericht tot Oysterbeke, onser hoeve, lude, marke, houtgherichte, vischerien in den Ysselen, ende alle andere onser erfnisse, ghelyc dat wi die nu besitten ende tot huden toe op desen dach beseten hebben*. De heren van Baer zijn ook daarna nog stevig betrokken bij Oosterbeek.

- De Duno

Deze steilte heeft ongetwijfeld behoord tot het goederencomplex van Wichman van Hamaland en heeft een belangrijke maar nimmer onderzochte plaats gehad in de geschiedenis van de Zuidzoom. De helling heeft die “rol” onder meer te danken aan zijn unieke locatie als observatiepost van het verkeer op en over de Rijn (veer Driel/Oosterbeek) en de noordzuidweg; als uitvalsbasis naar het verkeer op de Rijn, op de noordzuidweg en de heerwech; als gemakkelijk verdedigbare veste; als vertrekpunt naar elders gelegen gronden en goederen van de van Hamalands.

Het belang blijkt ook hieruit dat de heren van Brabant en Gelre in 1195/6 een vredesverdrag sluiten met daarin o.a. een bepaling, dat de Gelderse graaf aan de Brabantse hertog moet overdragen zijn *allodium...in Osterbeke, cum monte...* (met de berg) en dat nog in 1471 Arnold van Gelre in leen neemt van Brabant o.a. *Oisterbeke metten geberchte*. Tussendoor, rond 1355, heeft ook de graaf van Megen nog zekere rechten op de Duno. (Opmerking: Oosterbeek met de berg is identiek aan de Duno). In 1569/70 meet Witteroos de hegge op. Vervolgens krijgt de helling steeds andere benamingen om, alvorens Duunoog en Duno te worden genoemd eerst nog de benaming Eijerhegge te krijgen.

Ander punt: Heeft de Duno gediend als “thuis” voor Adela en haar gezin? Zo ja, dan is daar en in de directe omgeving een vrij grote samenleving geweest van hof-, tuin- en keukenbedienden en anderen, zoals adviseurs, administrateurs en schrijvers. En is dan deze laatste groep het begin geweest van de latere Dusinghof? De oorsprong van de naam Dusinghof is onbekend, maar het is niet uitgesloten dat het hier gaat om een naam die is afgeleid van een bepaald sieraad of een soort kleding. In de tweede helft van de 14^e eeuw en in de 15^e eeuw is een *dusing* een brede riem of gordel, voorzien van klokjes, en/of bellen wellicht, die tot op de dijen hangt. Niet zelden zijn de versierselen van edelmetaal. Vaak hangt er een dolk aan en/of een zak of buidel aan de riem, die vaak een lang, neerhangende tabbert omgespt.

De *dusing* (ook o.a. *dusink*, *duysinc*, *duesingh*, *duysynck*) wordt door vrouwen en mannen gedragen. De naam *Dusinc* is ook als familienaam gebruikt in januari 1385 en 1414 in Maarsseveen.

Hoe dat ook zij, indien Meinwerk op de Duno is opgegroeid wordt ook beter verklaarbaar waarom hij later in Wolfheze een kerk gaat bouwen: het gebouw staat dan wel in leeg land maar bedient een relatief grote samenleving enkele kilometers ten zuiden ervan op en bij de Duno.

Waar verbleef Meinwerk als hij bij gelegenheid vanuit Duitsland terugkwam naar de Lage Landen?

- Donjon van Seelbeek

Is de Duno als observatiepost moeilijk te evenaren geweest, de donjon van de Seelbeek heeft ongetwijfeld een soortgelijke functie vervuld. Maar vanaf wanneer en waarom?

De Duno ligt op de uiterste oostflank van het goederencomplex van Wichman van Hamaland op de Zuidzoom. Na het uiteenvallen van dit complex krijgt de graaf van Gelre in de 12^e eeuw of eerder de Duno in handen en hij moet de helling bij verdrag van 1195/6 overdragen aan de hertog van Brabant. Vervolgens blijft de Duno nog tot diep in de 15^e eeuw aan Brabantse heren; in 1570 geeft Witteroos een afbeelding en een beschrijving van de Duno. Is nu de pauselijke bescherming van Seelbeek in 1215

ingesteld met het oog op de usurpatie van de Duno door de heer van Gelre, vergelijk de desbetreffende noot bij de schenking van 839? En is de pauselijke bescherming tot minimaal 1403 gehandhaafd gebleven?

- De van Dorenweerds 1250-1425

Situatie: Zeer waarschijnlijk afkomstig uit Toornwerd in Hunsingo, waar de voorganger van Wichman gegoed is. komt de familie voor het eerst in de Gelderse geschiedenis voor \approx 1250. In dit jaar is de familie al zo welgegoed in Gelre en zodanig verwant met enkele niet onbelangrijke families in de regio dat het meer dan waarschijnlijk is dat zij al ettelijke generaties in Gelre gevestigd moet zijn geweest. Is voor haar territorium op de Zuidzoom (vanaf 1402 een hoge heerlijkheid) geen vazal geweest van de bisschop of van de heer van Gelre. Heeft de macht om Rosande als een hoge heerlijkheid te belenen (Jansen, 2015 p. 47 e.v.).

Notities: Het gebied van de latere heerlijkheid Dorenweerd heeft anno 965 zeker behoord aan Wichman. Ook elders heeft de familie gronden en rechten die voorheen “Hamalands” waren. Als de familie voor haar gronden, goederen en rechten geen vazal is geweest van de bisschoppen van Utrecht of van de heren van Gelre, heeft zij dan wellicht die eigendommen rechtstreeks van de laatste van de van Hamalands gekregen? De familie heeft de hoge heerlijkheid, terwijl zij in 1402 wordt beleend met de heerlijkheid Dorenweerd als een dienstmans goed. Dit kan er ook op wijzen dat zij het “halsrecht” buiten de heer van Gelre en/of de bisschop van Utrecht om van de van Hamalands heeft verkregen. Idem voor wat betreft het recht om een deel van haar gebied als hoge heerlijkheid te belenen (Rosande). Heeft de familie wellicht een “dienstmansfunctie” (een ministerialenfunctie) gehad in de familie van Hamaland? Verklaart deze uitzonderingspositie de animositeit die de familie later heeft ondervonden, b.v. in 1250 en in 1280? En waarom was het een relatieve outsider als bisschop Guy van Avesnes die Bernd II van Dorenweerd uit de “anonimiteit” haalt? Is het ook deze positie waarom de familie niet voorkomt in de archieven tot aan 1250, nimmer is doorgedrongen in de hoogste echelons van Gelre, (Jansen, 2015)?

DE AUTEUR

De auteur is in Wolfheze geboren (1938) en getogen.

Sedert ongeveer het jaar 2000 houdt hij zich bezig met de middeleeuwse geschiedenis van de zuidelijke Veluwezoom, nu het gebied van de gemeente Renkum. In het kader van dit onderzoek heeft hij meerdere publicaties uitgebracht. Naast enkele voorstudies in Schoutambt en Heerlijkheid* (S&H) en in *De Zuidzoom in de Middeleeuwen I* (2011) gaat het hier om de volgende publicaties:

- *Oud-Wolfheze, kerspel en dorp*, 2008
In dit boek wordt het middeleeuwse Wolfheze — de nederzetting en het kerspel — in zo groot mogelijk detail behandeld. De bouw van het tufstenen Romaanse kerkje in de 11^e eeuw, de langdurige teloorgang van dorp, kerk en kerspel en de rol daarin van achtereenvolgende heren van Dorenweerd, de definitieve afbraak van de ruïne in het eerste kwart van de 17^e eeuw.
- *Romaanse kerkjes in Wolfhees en ommeringh* in S&H, 2014, jrg. 28, nummer 2
Hierin wordt uiteengezet op grond van welke aanwijzingen wordt vermoed dat de middeleeuwse kerkjes van Wolfhees en Bennekom door Meinwerk van Hamaland en het kerkje van Renkum door Adela van Hamaland zijn gebouwd in de 11^e eeuw.
- *De Zuidzoom in de Middeleeuwen II*, 2015
Twee onderwerpen:
De familie van Dorenweerd 1250 – 1425
en
Het vroege Rosande 1300 – 1550
- *De Zuidzoom in de Middeleeuwen III*, 2016
Twee onderwerpen:
Facetten van kerstening en kerkbouw ≈ 750 — ≈ 1050
en
Verbinding van afzonderlijke elementen (I)

Op dit moment heeft hij voor publicatie de volgende onderwerpen in voorbereiding:

Kerkdienaren in de late middeleeuwen
De reformatie op de Zuidzoom
Gronden, hoven en heggen

*Een uitgave van de Stichting voor Heemkunde in de gemeente Renkum en de Stichting Museum Veluwezoom

